

Зайнабидин АБДИРАШИДОВ
Нодира ЭГАМҚУЛОВА

МАҲМУДХУҶА
БЕҲБУДИЙ ВА УНИНГ
«ОЙИНА» ЖУРНАЛИ

Тошкент – 2019

УЎК 821.512.133.09 (092)

КБК 83.3г (5Ў)

A 14

Абдирашидов, Зайнабидин

Маҳмудхўжа Бехбудий ва унинг «Ойна» журнали [Матн]: /
З.Абдирашидов, Н.Эгамқулова. – Тошкент: Muharrir nashriyoti, 2019. –
164 б.

ISBN 978-9943-5760-3-2

Ушбу китобда XIX–XX асрлар Туркистон ижтимоий-сиёсий, маданий-маърифий ҳаётида муҳим ўрин эгаллаган Маҳмудхўжа Бехбудий фаолиятининг айрим нуқталарига эътибор қаратилган. Хусусан, Бехбудийнинг устози муаззам Гаспринский билан муносабатлари, “Ойна” журналининг муҳаррири сифатидаги ишлари шулар жумласидан. Илова сифатида Бехбудийнинг янги топилган мақола ва хатлари, “Падаркуш”га ёзилган тақризлар, “Бехбудия кутубхонаси”га доир давр вақтли матбуотида берилган мақолалар эълон қилинмоқда.

Китоб миллий уйғониш даври ўзбек адабиёти билан қизиқувчилар ҳамда кенг китобхонлар оммасига мўлжалланган.

УЎК 821.512.133.09 (092)

КБК 83.3г (5Ў)

Масъул муҳаррир:

Сирожиддин АҲМЕДОВ,

Ўзбекистонда хизмат кўрсатган маданият ходими,
санъатшунослик фанлари номзоди

Тақризчилар:

Баҳодир КАРИМОВ,

филология фанлари доктори, профессор

Сарвиноз СОТИБОЛДИЕВА,

филология фанлари доктори

*Рисола Алишер Навоий номидаги Тошкент давлат ўзбек тили ва
адабиёти университети Кенгашининг 2019 йил 30 майдаги 10-сонли
мажлиси қарори билан нашрга тавсия қилинган.*

ISBN 978-9943-5760-3-2

© З.Абдирашидов, Н.Эгамқулова

© “Muharrir nashriyoti”,

Тошкент, 2019.

ИЗДОШЛИК МАСЪУЛИЯТИ

XX аср бошлари ижтимоий-сиёсий, маданий-адабий муҳити, ўз номи билан айтганда, жадидлар ҳаракати, жадид адабиёти жуда мураккаб, қизиқарли ва янгиликларга бой бир тарихий давр саналади. Бу замонда турмушнинг барча жабҳаларида туб ўзгаришлар юз кўрсатди.

Жадид адабиёти билан шуғулланган тадқиқотчилар ўша маънавий муҳит об-ҳавосидан нафас олиб, эски ўзбек арабий имлосидаги манбаларни ўқиб, ўзини ўша зиё аҳлидан бирига айланганини сезмай қолади. Жадид адабиёти тарихи бўйича тадқиқот олиб борган катта-кичик олимлар маънавий дунёсида қандайдир тозариш кузатилади. Ўз объекти аҳлининг умуминсоний, миллий, индивидуал идеялари билан уйғун яшаб, уларга хиёнат қилмаслик, жадидларни ўйлантирган, қийнаган ижтимоий-маънавий, адабий-маърифий муаммолар ечимини уларга руҳан яқинлашиб излашдек изтиробли ҳаловатга эришиш, тўғриси, осон иш эмас. Бунинг учун ўша давр манбалари устида соатлаб кўз нурини тўкиш, ўз изланишлари бир кун келиб яхши самара беришига чин юракдан ишониш ва шу ишончда нина билан қудуқ қазишда давом этиш лозим бўлади.

Ўнлаб қалам эгалари, истеъдодли адиблар, адабиёт тарихида ўз ўрнига эга адабий шахсиятлар шу жадидчилик ҳаракатлари талатўплари гирдобида етишиб майдонга чиқди. Уларнинг раҳнамо йўлбошчиси,

шубҳасиз, Маҳмудхўжа Беҳбудий ҳазратлари эди. Беҳбудий ўз даврининг янги адабиётида, публицистикаси, матбуоти, мактаби, театри, ноширлиги, умуман олганда, аср бошидаги миллий тафаккурнинг янгилинишида беқиёс хизматлар қилди. Тасаввуримизча, Маҳмудхўжа Беҳбудий ва унинг теграсидаги зиёлиларнинг қалб кўзи очиқ, ҳар жиҳатдан хушёр ва зийрак эди. Бу миллат фидойиларининг ишлари хусусида гапни анча-мунча узайтириш мумкин. Зеро, мақсад ҳисобот эмас, албатта. Гарчанд бу шонли давр тўғрисида махсус илмий тадқиқотлар бажарилган бўлса ҳам, ҳалигача манзара ёрқин, тиниқ, тугал эмас. Ношукурчиликка йўйилмасин. Бор, аммо етарли эмас. Жадид адабиёти бўйича бажариладиган ишлар кўп; қилинган ишларга қайта назар ташлаш, жадидлар фаолиятининг янги қирраларини очиш, қиёслаш, таснифлаш – буларнинг барчаси кун тартибида турибди...

Баҳога зарурат бўлса, гапим бошидаёқ айтиб қўя қолай – қўлимиздаги ушбу китоб давр ҳақиқатиغا яқинлашиш йўлида илгари ташланган яна бир зарурий қадамдир. Устоз-шогирд муаллифларни яхши танийман. Улар мавжуд манба ва маълумотларнинг стилистикасини ўзгартириб янгилик ўлароқ тақдим этадиган айрим “жадидшунослар” тоифасидан эмас. Уларнинг махсус каттайтиргич ойнакларда, айнан биринчи манбаларнинг чангини ютиб, улар устида кўз нурларини тўкиб ишлаганларига шахсан гувоҳман. Муаллифлар китобда Маҳмудхўжа Беҳбудий ва унинг “Ойина” журнаliga қайта назар ташлайдилар; беҳбудийшуносликдаги маълум гапларни такрорлаш йўлидан боришмайди. Аммо улар беҳбудийшуносларнинг илмий ишлари,

тадқиқотлари, адабий мақолалари – мавзу тарихини яхши биладилар. Улар ўз ишларининг қадрини ҳам яхши тасаввур қилишади, менимча.

Муҳтарам ўқувчи, шу эътибордан китоб мазмун-мундарижасига яқинроқ келинг. Аста-аста ўқишга ҳам киришинг. Шунда мустақиллик йилларида Исмоил Гаспринский ижодини синчиклаб, қиёслаб холис ўрганган Зайнабидин Абдирашидовнинг илмий-адабий назарига дуч келасиз. Хусусан, олим бунда Гаспринский билан Беҳбудий муносабатларининг янги қирраларини очиб беради. Беҳбудий “Ойна”сида қайси хориждаги вақтли матбуот нашрларидан манбалар танлаб босди? “Таржимон”, “Улфат”, “Вақт” – бу рўйхатни анча давом эттиради муаллифлар.

Шу ўринда яна бир гап. Зайнабидин Абдирашидов Германия, АҚШ, Япония, Эрон, Миср каби мамлакатларда жадидлар бўйича қилинган ишларни яхши билади. Мавзунини очишда бир нечта чет тилини пухта билиши қўл келган; чет элларда олиб борган илмий изланишлари самара берган, албатта. Бу тарихий даврни ўрганаётган мутахассис учун, Беҳбудий таъбирича, “икки эмас, тўрт тил”ни билиши керак бўлади. З.Абдирашидов айни фазлдан ҳам бебаҳра эмас.

Китобнинг иккинчи муаллифи – Нодира Эгамқуловани талабалик йилларидан биламан: ўз ишига жиддий киришган, янгилик топишга чанқоқ, фикрчан, ҳаракатчан...

Китобда берилган ҳар бир манбага бирма-бир тавсиф беришга зарурат сезмадим. Бундаги таснифлар, журнал рукнлари, шеърларнинг жанрларига кўра ажратилиши китоб қадрини ошириши табиий.

“Илова”си учун табдил қилиб берилган мақолалар, адабий манбалардан аввалроқ хабар топганман;

кўрсаткич ҳам маъқул. Барчаси машаққатли меҳнат меваси. Муаллифлар меҳнатдан қочмайди. Яширишга на ҳожат?!Кўпинча ёшлар ва ҳатто баъзан улкан, номдор олимлар ҳам бировларнинг тайёр ошига баковул бўлишади. Ёзган ишларига тайёр табдилни гўё ўзлари айнан биринчи манбани ўқигандек таассурот қолдирадиган ҳаволалар беришади. Образли таъбирга кўра, ўтин майдалаган болта унутилади. Назаримда, илмдаги бундай амаллар, юмшоқ, силлиқ қилиб айтганда, андишасизлик, қаттиқроқ айтганда, адабий ўғрилиқ ёки илмий шарлатанликдан бошқа нарса эмас.

Ҳурматли ўқувчи! Маҳмудхўжа Бехбудий ва унинг “Ойина” журнали тўғрисидаги ушбу янги китоб сизлар учун яхши совға бўлишига ишонаман.

Баҳодир Каримов,
филология фанлари доктори, профессор

Ҳақ олинур, берилмайдур!
Маҳмудхўжа Беҳбудий

*Биздаги янгилик раҳбарларининг бири ва балки,
биринчиси, шубҳасиз Маҳмудхўжа Беҳбудийдир.
Беҳбудий афанди уйғониш даври ва ўзбек адабиёти
тарихида биринчи ўрунни олурға лойиқ бир зотдур.*

Ҳожи Муин

**XX АСРНИНГ ИККИ БУЮК ИНТЕЛЛЕКТУАЛИ:
МАҲМУДХЎЖА БЕҲБУДИЙ ВА ГАСПРИНСКИЙ**

Туркистонда “жадид” номини олган интеллигенция XX асрнинг биринчи 10 йиллигида шаклланди. Ушбу гуруҳнинг асосини Тошкент, Самарқанд, Бухоро ва Қўқон шаҳарлари ва атрофидаги маърифатпарварлар ташкил этди. Тошкентда Мунавварқори Абдурашидхонов, Абдулла Авлоний, Самарқандда Маҳмудхўжа Беҳбудий, Абдулқодир Шакурий, Бухорода Садриддин Айний, Фитрат, Усмонхўжа, Қўқонда Ашурали Зоҳирӣ, Маҳмуджон Обидов кабилар ушбу “жадид” гуруҳининг марказида турди.

Юқоридаги гуруҳнинг шаклланишида Исмоил Гаспринскийнинг фаолияти, айниқса, у нашр қилган “Таржимон” газетаси муҳим роль ўйнади. Жадидлар Гаспринский ва “Таржимон” газетаси билан XIX асрнинг охири XX асрнинг бошларида яқиндан таниша бошлади. Рус Туркистонида зиёлилар “Таржимон”ни обуна орқали олган бўлсалар, Бухорода яширин йўллар билан келтириб ўқидилар. Туркистон жадидларининг Гаспринскийга бўлган муносабатини аниқлаш уларнинг ижоди ва фаолиятини батафсил

таҳлил қилишни тақозо этади. Туркистонда узоқ йиллар давомида фаолият олиб борган татар зиёлиларидан Абдурахмон Саъдий татар матбуоти, жумладан, Гаспринскийнинг Туркистонга таъсирини асосан бу ерда рационализм ғояларининг уйғонишида кўради.¹ Туркистонлик жадид вакилларидаан Ҳожи Муин эса, туркистонлик жадидларнинг етакчиларидан бўлган Маҳмудхўжа Беҳбудийнинг дунёқарашига бевосита “Таржимон” ва Гаспринскийнинг асарлари таъсир этганлиги ва унинг мусулмонлар аҳволини англаб етишида асосий омил бўлганлигини таъкидлайди.²

Маҳмудхўжа Беҳбудий туркистонлик жадидлар орасида Гаспринский билан мустақкам алоқа ўрнатган ва “Таржимон”да фаол иштирок этганлиги билан ажралиб туради. Газетанинг саҳифаларида унинг исми билан боғлиқ 34 мақола ва хабар учрайди. Уларни йиллар бўйича қарайдиган бўлсак, қуйидаги ҳолатни кўриш мумкин: 1904 – 1; 1905 – 1; 1906 – 4; 1908 – 3; 1909 – 2; 1910 – 2; 1911 – 1; 1913 – 15; 1914 – 6. Булардан 26 таси турли мазмундаги хабар, 4 мактуб, 2 мақола, 1 телеграмма, 1 Беҳбудий мақоласига тақриз ва муносабат.

Беҳбудий ўз фаолиятини шакллантиришда ва олиб боришда бевосита Гаспринский йўлини тутган, деб айтиш мумкин. У биринчи бор 1899 йили ҳаж қилиш учун саёхатга чиқади ва Истанбул, Қоҳира каби шаҳарларда бўлади. Америкалик тадқиқотчи Адиб Холиднинг таъкидлашича, Беҳбудий айна шу саёхат давомида Усманийлар давлати ҳамда Мисрда халқ таълими соҳасида амалга оширилаётган ислохотлар

¹ Саъдий, А. Беҳбудий ва унинг теграсига йиғилган ёзувчилар // Туркистон, 1923, 10 декабрь.

² Муин, Ҳожи. Маҳмудхўжа Беҳбудий // Учқун, 1923, № 1.

ва янгиликларни кузатиш баробарида ижтимоий соҳадаги ислоҳотларда етакчилик қилган шахслар билан ҳам мулоқот қилиш имконига эга бўлган. Орадан 8 ой вақт ўтиб, у Самарқандга қайтиши билан “Таржимон” газетасига обуна бўлди.³ Беҳбудийнинг 1899 йилги сафаридан “Таржимон” газетасига обуна бўлиб ўқий бошлаганлигини унинг яқин ҳаммаслаги бўлган Ҳожи Муин ҳам тасдиқлайди.⁴

Беҳбудийнинг публицистик фаолияти 1902 йили Туркистонда маҳаллий тилда чиққан расмий “Туркистон вилоятининг газети”дан бошланди. Гаспринский 1904 йилдаги Россия-Япония уруши муносабати билан “Таржимон”да мусулмонларни бу урушда иштирок этанган рус ва мусулмон аскарларига ёрдам тариқасида пул, кийим ва озиқ-овқат йиғиб юборишга даъват қилиб бир неча мақола ёзди. Беҳбудий ҳам айти шу мавзуда “Туркистон вилоятининг газети”да кичик бир мақола эълон қилди. Унда Беҳбудий туркистонликларга мусулмонлар нима сабабдан рус аскарларига ва давлатига ёрдам беришлари кераклигини тушунтиради. Муаллиф ўз сўзларининг далили сифатида “газетларда ёзилиб” турган “Қрим тарафидаги баъзи шаҳарликлар” пул ва кийим йиғиб юборганликлари воқеасини мисол келтиради.⁵ Беҳбудий “газеталар” деганида айнан “Таржимон”ни назарда тутди ва унда берилган хабар⁶-лардаги маълумотлардан фойдаланади.

Беҳбудийнинг “Таржимон”даги иштироки 1904 йилнинг сўнгида кўринади. Гаспринский билан Беҳбудий

³ Khalid, Adeb. The politics of Muslim Cultural Reform: Jadidism in Tsarist Central Asia. PhD. diss., University of Wisconsin-Madison, 1993. –P.80.

⁴ Муин, Ҳожи. Маҳмудхўжа Беҳбудий // Учкун, 1923, № 1.

⁵ Маҳмудхўжа муфтий валади Беҳбудхўжа хатиб. Письмо из Самарканда // Туркистон вилоятининг газети, 1904, №8.

⁶ Иона // Таржимон, 1904, №16.

орасидаги амалий ҳамкорлик айнан шу даврдан бошлади, дейиш мумкин. “Таржимон” идораси Россия муслмонлари манфаатлари учун мўлжалланган турли тадбирларга ўз ўқувчиларини пул хайрия қилишга доим тарғибот ишларини олиб борган. Беҳбудий “Таржимон” идорасининг шундай мурожаатларидан бирига жавоб тариқасида Петербургда Бухоро амири Абдулаҳадхон ташаббуси билан қурилаётган масжид ҳамда Самара вилоятида ташкил этилган қизлар мактабига хайрия тарзида пул юборди. Ва “Таржимон” идорасига йиғилаётган пулларни қай тартибда керакли жойларга юбориши ҳақида савол билан мурожаат қилади. Гаспринский Беҳбудийга ташаккур билдиради ва саволига батафсил жавоб беради.⁷

Энг қизиқарлиси, Беҳбудий туркий тилни “Таржимон” газетаси воситасида ўрганганлигини эътироф этади: “она тилим форсийдир, ёзган туркчамни руҳоний хожа “Таржимон” саҳифаларидан таҳсил этдим.”⁸ Беҳбудийнинг бу гапларидан хулоса қиладиган бўлсак, “Таржимон” газетаси ва унинг ношири Гаспринский унинг учун “хожаи руҳоний” вазифасини ўтаган ва барча ишларида унга ўрнатилган бўлган. Бу далил юқорида айтилган фикримизни, яъни Беҳбудий бевосита Гаспринский “йўли” билан юрганлигини ва унинг фикрларини тўлалигича қабул қилганлигини яна бир бор исботлайди.

“Таржимон” газетасининг Туркистон ўлкасидаги эътиборини “усули жадида номи билан ислоҳ қилинган ва очилган мактаблар муҳтарам “Таржимон” таъсирида алифбодан охирига қадар туркча дарс бериб, Туркистонда туркчанинг ёйилишига хиз-

⁷ Жавоб // Таржимон, 1904, №96.

⁸ Маҳмудхўжа бин Беҳбудхўжа. Туркистонда мактаб лисони // Таржимон. 1909, № 14.

мат қил⁹»ганлигида ҳам кўриш мумкин. Бу сўзлар ҳам Беҳбудийга тааллуқли. “Таржимон” ва Гаспринский фаолияти Беҳбудий эътирофича, Туркистонда жуда катта таъсирга эга бўлган. Беҳбудий Туркистондаги “барча муаллим, устод ва муовинлар “Таржимон” ёрдамида” туркий тилни ўрганганликларини ҳамда “Таржимон” воситасида чорак асрдан бери “замонавий янги адабиёт” билан танишиш, “маданий эҳтиёж”ларини тўла қондириш имконига ҳам эга бўлганликларини таъкидлайди.¹⁰ Беҳбудий туркий тил деганда Гаспринский таклиф этган умумтуркий адабий тилни назарда тутди.

Гаспринскийнинг туркий халқлар учун ягона адабий тил, немис олимаси Ингеборг Балдауф ибораси билан айтганда, “муроша шеваси”¹¹ яратишга бўлган ҳаракати унинг “миллат” концепцияси талқинининг маҳсули, деб ҳисоблаш мумкин. Гаспринскийга кўра, “миллат – бу дин ва тил бирлиги. Ушбу икки нарсадан бири йўқотилса” миллат ўзлигини йўқотади, инқирозга юз тутди.¹² Гаспринскийга кўра, барча миллатларнинг ўтмиши, келажаги дин ва тилга асосланган. Дин бирлиги қанчалик муҳим бўлса, адабий жиҳатдан тил бирлиги ҳам шу қадар муҳим ва бевосита тараққиёт воситаси ҳисобланади.¹³ Гаспринский тил бирлигини ўта муҳимлигини кўрсатиш мақсадида, ҳатто уни бошқа барча бирликларнинг боши ва негизи дара-

⁹ Юқоридаги манба.

¹⁰ Маҳмудхўжа бин Беҳбудхўжа. Туркистонда мактаб лисони // Таржимон, 1909, № 21.

¹¹ Балдауф, Ингеборг. XX аср ўзбек адабиётига чизгилар. –Тошкент: Маънавият, 2001. –Б.38.

¹² Лисон масаласи // Таржимон, 1905, № 90.

¹³ Дил, дил, дил // Таржимон, 1905, № 103.

жасига олиб чиқди.¹⁴ Бу жиҳатдан олиб қараганда туркистонликлар орасида биринчи бўлиб Беҳбудий Гаспринскийнинг тил бирлиги ғоясини кенг тарғиб қилди ва қувватлади. Беҳбудий бу масала юзасидан Туркистон шаҳарларида ўзига хос сўровнома ва тажриба ҳам ўтказди. Умуман газета ўқимаган одамларга турли газеталарни ўқитиб эшиттирди, Туркистоннинг турли ҳудудларидан ўқиб эшиттирилган газеталар “тили” бўйича фикрларни жамлади. Беҳбудий ўтказган тажриба ва сўровномаси асосида туркистонликлар учун Гаспринскийнинг “Таржимон” газетаси, Абдурашид Иброҳимовнинг “Миръот” журнали ҳамда “Улфат” газетасининг тили кўпроқ тушунарли, деган хулосага келди. Ва “чорак асрдан бери миллатимизга тил, қалами, қалб қуввати билан хизмат қилган, янги матбуотимиз раиси ҳам отаси жаноб Исмоилбек ҳазратларига тил бобида эргашмоқ Россиядаги ҳамма муҳаррирларга лозим” эканлигини тавсия қилди. Бу билан Беҳбудий ҳам Гаспринский каби Россия мусулмонлари бирлигининг асоси ва негизида тил бирлиги бўлиши кераклигини яна бир бор таъкидлайди.¹⁵ Беҳбудийнинг бу фикрларини Гаспринскийнинг умумтуркий тил борасидаги қарашларининг тасдиғи сифатида кўриш мумкин.

Беҳбудий ягона тил борасида фикрларини давом эттириб, “...тил бирлигининг фойдалари жуда яхши маълум. Зеро, тил бирлиги дўстлик, муҳаббат, бири-бирига ёрдам ва жипслашувнинг асоси” деган амалий хулосага келади. Мавлоно Румийнинг “Маснавийи

¹⁴ **Исмоил.** Умумий лисони адаб // Таржимон, 1906, № 37.

¹⁵ Ҳақиқат ҳар тарафдан зуҳур эдар // Таржимон, 1906, № 48. Беҳбудийнинг ушбу мақоласи “Улфат” газетасининг 1906 йил № 20 сидан олиб босилган.

Маҳмудхўжа Бехбудий ва унинг «Ойна» журнали маънавий” асаридан тил тўғрисидаги байтларидан мисоллар келтиради ва Гаспринскийнинг бу борадаги ҳаракатларига Румийнинг фикрлари шараф беришини ёзади.¹⁶

Бехбудий Туркистон учун туркий билан бир қаторда форсий тилнинг “ўрта шева”сини илгари суради. Бу таклифнинг амалий натижаси сифатида 1914-1915 йилларда Самарқандда Бехбудий томонидан нашр қилинган “Ойна” журналини кўрсатиш мумкин. Балдауф Бехбудийнинг бу ташаббусини ўз ўқувчилари билан ҳамфикр ва ҳаммаслак эканлигини билдириш ва кўрсатиш деб баҳолайди.¹⁷

Туркистонда икки тиллилик масаласини Бехбудий “Ойна”ни чиқармасидан анча илгари, 1909 йили “Таржимон”га йўллаган мақоласида¹⁸ кўтарган эди. Бехбудий туркий ва форсий тилнинг туркистонликлар учун аҳамиятли эканига эътибор қаратмоқчи бўлди ва иккала тилнинг мактаб таҳсилига киритилиши тарафдори эканлигини илгари сурди. Бехбудий ўз фикрларини қуйидаги аргументлар билан исботлашга ҳаракат қилди: 1) Туркистондаги аксарият шаҳар аҳолиси туркий ва форсийда бемалол мулоқот қилади; 2) баъзи ҳудудларда бу икки тилнинг қоришиқ шакли ишлатилади; 3) расмий идораларга аризалар туркийда ёзилади; 4) шаръий фатволар форсийда ёзилиб, туркийда қайд қилинади ва бу усулга бутун Туркистонда амал қилинади. Бехбудий мақоласининг сўнгида ўзи келтирган исбот ва далилларга таянган ҳолда Турки-

¹⁶ Бехбудий, Маҳмудхўжа. Ваҳдати лисон – дил бирлиги // Таржимон, 1906, № 61.

¹⁷ Балдауф, Ингеборг. XX аср ўзбек... –Б.40.

¹⁸ Маҳмудхўжа бин Бехбудхўжа. Туркистонда мактаб лисони // Таржимон, 1909, № 14, 21.

тон мактабларида ҳам туркий, ҳам форсий бирга ўқитилиши мақсадга мувофиқ, деган хулоса берди.¹⁹

Бехбудий 1905 йили Россия императори тарафидан эълон қилинган Манифест натижасида таълим соҳасидаги фаолиятини кенгайтиради ва сиёсий йўналишда ҳам биринчи қадамларини бошлайди. Ушбу даврда Россия мусулмонлари орасида турли сиёсий фикрдаги фирқалар пайдо бўлди ва бу жараён Россия мусулмонлар жамияти орасида сиёсий жиҳатдан парчаланишга олиб келди.²⁰ Россия мусулмонлари элитаси орасидаги ушбу бўлиниш Петербургдаги “Улфат” газетаси муҳаррири, қози Абдурашид Иброҳимов²¹ Бутунроссия мусулмонларининг II съездида империя ҳудудидаги мусулмонлар истиқомат қиладиган минтақаларга мухторият берилиши талабини ёқлаб чиққанидан кейин бошланди. Абдурашид Иброҳимов ўз атрофига Қозоннинг ёшларини тўплади. Улар нашр этаётган ва ўзининг “Улфат”и орқали ўз сиёсий қарашларини кенг тарғиб қилди.²² Воқеаларнинг бу тартибда кескин авж олишига қарши чиққанлардан бири Гаспринский эди. Гаспринский билан Абдурашид Иброҳимов орасига совуқлик тушди. Улар ўз нашрлари саҳифаларида бир-бирларининг

¹⁹ Юқоридаги манба.

²⁰ Из писем Гаспринского родным и близким. А. Топчибашеву. 11 сентября 1906 г. Бахчисарай. – Исмаил Гаспринский. Историко-документальный сборник. Ред. М. Госманов. Казань, 2006. –С.116-117.

²¹ Абдурашид Иброҳимов (Рашид қози, 1857-1944) – диний уламо, публицист, ношир. Петербургда чиққан “Мирьот” (1900-1908) альманахи ва “Улфат” (1906-1907) номли газета муҳаррири. Россия мусулмонлари съезди ва сиёсий тузулмаси ташкилотчиларидан бири.

²² Хабутдинов, А. Первый татарский политик. Рашид Ибрагим // <http://kitap.net.ru/habutdinov5.php> 21.01.2009.

фикрларини танқид этувчи мақолалар бера бошладилар.²³ Абдурашид Иброҳимов ҳамда Қозон ёшларининг етакчиларидан бўлган Аёз Исҳоқий атрофида жамланган ёш мусулмонлар орасида социалистлар пайдо бўлди ва улар ўзларини “социалист-автономистлар” деб аташ бошлади. Асосий мақсад ва ғоялари бўлган “хуррияти шахсия”ни тарғиб қилдилар. Ушбу мақсадларига қарши бўлганларни (масалан, Фотиҳ Каримий, Исмоил Гаспринский) нодонликда айбладилар.²⁴

Гаспринский Абдурашид Иброҳимовдан фарқли равишда, биринчи навбатда, мусулмонлар учун фақатгина диний мухторият берилиши ва мусулмонлар ўз диний, ўқув ишларини диний мухторият асосида ташкил этиладиган “Маҳкамаи шаръий”лар воситасида бошқаришини назарда тутувчи сиёсат тарафдори эди. Гаспринский сиёсат соҳасидаги ишларни тадрижий тарзда олиб боришини ёқлаб чиқди. Фотиҳ Каримий унинг бу даврдаги сиёсий фаолиятига баҳо берар экан, Гаспринский “сиёсий инқилоблар вақтида мусулмонлар учун мўътадил бир йўл таъқиб этиш хусусида хизмат қилганларнинг бири” бўлганини таъкидлайди.²⁵ Исмоил Гаспринский ва унинг маслакдошлари ҳар бир миллат юридик шахс мақомида бўлиши ҳамда ўз иқтисодий муассасалари (банклар, кооперативлар ва бошқ.), автономлашган таълим ти-

²³ **Abdirashidov, Z.** Tatar hayatından bin ikinci gece yahut kadînin iftirasi // Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi Sayı / Number: 14, Ocak / January 2008. –S.199-200.

²⁴ **Исхақий, Гаяз.** Эсэрлэр. Ун биш томда. 6. Публицистика һәм әдәби тәнқыйть мәкалэләрә (1902-1914). Казан: Татаристан китап нәшрияты, 2005. –Б.27-30, 55-58.

²⁵ Исмоилбек Гаспринскийнинг вафоти // Туркистон вилоятининг газети, 1914, № 73. Ушбу мақола “Вақт” газетасидан олиб бо-силган.

зими, маданий ва хайрия ташкилотларига, шунингдек, сиёсий структурасига эга миллий-маданий мухторият концепциясини илгари сурди.²⁶1905 йил 15 август куни Макарья ярмаркасида (Нижний Новгород) Бутунроссия мусулмонларининг I съезди бўлиб ўтди. Унда мусулмонларни бирлаштириш ва “Иттифоқ ал-муслимин” Бутунроссия мусулмон ҳаракатини ташкил этиш тўғрисида қарор қабул қилинди. “Иттифоқ” партияси ҳамда мусулмон либералларнинг сайловолди дастурларининг тўлиқ шаклланиши 1906 йил январь ойида Санкт-Петербургда бўлиб ўтган Бутунроссия мусулмонларининг II съездида амалга ошди.²⁷Съезд “Иттифоқ” дастурини тўлалигича муҳокама қилди. Дастур барча динлар ва миллатлар тенглигини таъминловчи конституциявий давлат яратишни мақсад қилган эди. Қонунчилик ва суд ҳокимиятининг ташкилий жиҳати кадетлар партияси дастурига ҳамоҳанг бўлиб, никоҳ, талоқ ва мерос масалалари билан шуғулланиш шариат судлари зиммасида қолдирилди. Меҳнат ва ер масалалари ҳам кадетлар дастурига мос бўлиб, фақатгина ер фонди маҳаллий ўзини ўзи бошқариш органлари назорати остига ўтиши кўзда тутилганди. Дастурнинг “маҳаллий мухторият” қисми алоҳида эътиборга молик. Унга кўра, давлатнинг барча ҳудуди вилоятлар, шунингдек, ундан қуйи даражадаги ҳудудий бирликларга бўлиниши; мажлислар (вилоятларнинг вакиллик органлари) ўз ваколатлари доирасида қонунлар чиқариш ҳуқуқига эга бўлиши; умумдавлат миқёсидаги қонунлар бажарилишини на-

²⁶ Хабутдинов, А. Татарское общественное движение в российском сообществе (конец XVIII – начало XX века). Диссертация на соискание ученой степени доктора исторических наук. Казань, 2002. –С.87.

²⁷ Улфат, 1905, 22 декабрь.

зорат қилиш марказдан тайинланган мансабдорларга топширилиши; вилоят аҳолисининг асосий қисми сўзлашадиган тил унинг расмий тили сифатида тан олиниши, бироқ бошқа барча миллатлар ҳам ўз она тилларида таълим ва публицистик фаолиятни амалга оширишга ҳақли бўлиши керак эди. Худудий Мухторият эса Усмонли давлатидаги миллатлар тизими намунасидаги диний автономия сифатида талқин қилинди. Мусулмонларга диний марказлар ташкил қилиш, диний уламоларни сайлаш ва мусулмон жамиятларини шакллантириш ҳуқуқи берилиши ҳам назарда тутилди. Бунга мувофиқ, мактаб, мадраса, масжид, муқаддас қадамжо, хайрия ва вақф муассасалари ташкил этиладиган муассасалар назорати-га ўтиши керак эди. Мусо Бегиев дастурга ёзилган муқаддимада унинг шариат асосларига мос эканлигини таъкидлади.²⁸

Беҳбудий Гаспринский таклиф этган йўналишдан биров фарқи “Туркистон маданий мухторияти” лойиҳасини ишлаб чиқди ва уни муҳокама қилиш учун давлат Думасидаги мусулмон фракциясига йўллади. Ушбу лойиҳа бир неча йил олдин Гаспринскийнинг Истанбулга олиб кетилган архивидан топилди.²⁹ Беҳбудий лойиҳани Думага киритишдан олдин Гаспринскийнинг маслаҳатини олиш мақсадида унга юборган кўринади. Ушбу лойиҳа Давлат Думасига юборилган ёки юборилмаганлиги номаълум.

Россия мусулмонларига “маданий мухторият” ма-

²⁸ Умумий маълумот учун қаранг: **Топчибашев, Алимардан**. Ру-сия мусулманлари иттифақининг программаси. СПб., 1906.

²⁹ **Hablemetoğlu, Necip / Kocaoğlu, Timur**. Behbudi'nin Türkistan Medeni Muhtariyeti Layıhası. – **Kocaoğlu, Timur** (ed.). The Reform Movements and Revolutions in Turkistan (1900-1924). SOTA, Haarlem, 2001.–P.436-466.

саласи Европа социалистлари таълимотидан кириб келди. Ислохотчилар Австрия империяси каби ривожланган шаклга эга демократик Россия империясини кўришни истарди. Бу тизим ўша пайтда Россияга нисбатан анчайин либерал сиёсат юритган Австрия империяси томонидан кам сонли миллатларга асосий фуқаролик ҳуқуқларини кафолатлар эди. Социалислохотчиларнинг бундай позицияси Австрия социал-демократик партиясининг сиёсий платформасида ўз аксини топган бўлиб, сиёсий бошқарувнинг бундай шакли илк маротаба австриялик марксист Отто Бауэр³⁰ томонидан “маданий-миллий мухторият”³¹ лойиҳаси кўринишида таклиф қилинган. Россияда амалиётга татбиқ этилиши кўзда тутилаётган ушбу тизим бир империя доирасида фуқаролик тенглик ҳамда империя қўл остидаги халқлар ўртасида федерализм шаклини жорий қилиш имконини бериши мумкин эди.³²

Гаспринский ўз фаолиятида бошдан охиргача ўта либерал позицияда ҳаракат қилди. Унинг бу позицияда фаолият олиб борганлигини Россия империясининг мусулмонларга нисбатан олиб борган сиёсати билан бевосита боғлиқ эканини айтиб ўтиш лозим.³³ Гаспринский 1905 йилдан сўнг бундай позицияда тур-

³⁰ **Bauer, Otto.** Die Nationalitätenfrage und die Sozialdemokratie. Vienna: Ignaz Brand, 1907.

³¹ Умумий маълумот учун, қаранг: **Davis Horace B.** Nationalism and Socialism: Marxist and Labor Theories of Nationalism to 1917. New York/London: Monthly Review Press, 1967.

³² **Blaut, James M.** The National Question. Decolonizing the Theory of Nationalism. London/New Jersey: Zed Books Ltd., 1987.–P.146.

³³ Гаспринский “Таржимон” газетасини чиқара бошлаган вақтидан империя цензорлари таъқибларига учрагани ва бу таъқибларнинг орқасида Н.Ильминский турганини 1905 йилдаги Манифест берган сўз эркинлиги давридагина айта олди. Бу ҳақда қаранг: Мақтуботи хуфя. // Таржимон, 1905, № 108.

гани сабабли кўплаб ёшларнинг танқидига учради. Танқидчиларнинг назарида унинг газетаси мавқеи тушиди. Аслида эса, “Таржимон”нинг мавқеи ҳеч тушмай, айрим ҳудудларда обуначилари кўпайди.³⁴ Гаспринский танлаган бу йўл бир жиҳатдан ўзини оқлади. Орадан бироз вақт ўтиб, ҳукумат мусулмонлар орасида пайдо бўлган турли радикал сиёсий ҳаракатларга барҳам берди. Кўп нашрлар беркитилди. Сиёсий майдонга отилиб чиққан ёш мусулмон лидерлар мамлакатдан кетишга мажбур бўлди. Беҳбудий фаолиятининг таҳлили сиёсий жиҳатдан ҳам “устод”и Гаспринский изидан кетганини кўрсатади.

Беҳбудийнинг сиёсатга доир назарий қарашлари унинг “Китоби мунтахаби жуғрофияи умумий ва намунаи жуғрофия” дарслигида, “Дума ва Туркистон мусулмонлари”, “Хайр ул-умури авсатуҳа”, “Муҳтарам Самарқандийларга холисона арз” ва шу каби мақолаларида ўз ифодасини топган. Хусусан, “Китоби мунтахаби жуғрофияи умумий ва намунаи жуғрофия” дарслигида Беҳбудий дунёда мавжуд бўлган давлат бошқаруви усуллари ҳақида муфассал маълумот беради.³⁵ Гаспринский “Таржимон”нинг илк йилларида ўқувчиларини айни масала билан таништирган эди.³⁶ Беҳбудийнинг “Идораи мустақила”, “Идораи маршрута”, “Идораи жумҳурият” ва “Миллат мажлиси” борасидаги таърифлари Гаспринский таърифлари билан жуда яқин.

Беҳбудий XX аср бошидаги Туркистоннинг йирик

³⁴ Тил ва лисон йили // Таржимон, 1906, № 142.

³⁵ **Беҳбудий, Маҳмудхўжа.** Китоби мунтахаби жуғрофияи умумий. – **Маҳмудхўжа Беҳбудий.** Танланган асарлар (Нашрга тайёрловчи, сўзбоши ва изоҳлар муаллифи Б.Қосимов) 3-нашри. –Тошкент: Маънавият, 1999. –Б.243-245.

³⁶ Турли усули ҳукумат (ва Ингилтарра миллат мажлиси) // Таржимон, 1885, № 25.

сиёсий арбоби³⁷ сифатидаги қарашлари Гаспринский фикрлари билан ҳамоҳанг бўлганлигини яна бир далили сифатида унинг социализмга бўлган муносабатида кўринади. Беҳбудий ўша йиллари социалистик таълимотни кескин рад этган Бутунроссия мусулмонларининг партияси “Иттифоқ ал-муслимин” ва ушбу партия биргаликда фаолият олиб боришга келишган кадетлар партияси қарашларини маъқул кўрган.³⁸ Б.Қосимовнинг фикрича, Беҳбудийнинг социалистик таълимотга қарши фикрлари устози Гаспринскийнинг “Мазҳаби иштирокиюн”ни қаттиқ танқид қилган асарлари³⁹даги мулоҳазалари⁴⁰га таянади. У ҳам Гаспринский каби социализмни зўравонлик ҳисоблади, ижтимоий тенгликни адолатсизлик деб билди.⁴¹ Беҳбудийга кўра, социалистик мафкура нафақат фойдасиз, балки жуда зарарли. Социалистларнинг оила, шахс ва ижтимоий тенглик борасидаги фикрлари мусулмонлар учун шариат юзасидан умуман тўғри келмайди.⁴²

Б.Қосимов империя мусулмонлари, хусусан, Туркистон ўлкасининг тараққий миллат қаторига

³⁷ Қосимов, Б. Миллий уйғониш: жасорат, маърифат, фидойилик. –Тошкент: Маънавият, 2002. –Б.227.

³⁸ Беҳбудий. Хайр ул-умури авсатуҳа // Хуршид, 1906, № 6.

³⁹ Гаспринскийнинг социализм ва унинг идеологияси ҳақидаги фикрлари билан батафсил танишиш учун қаранг: **Гаспринский, Исмоил.** Оврупо маданиятина бир назари мувозана. Константиция: Матбааи Абуззия, 1302; Социализм ёки мазҳаби иштирокиюн. // Таржимон, 1906, № 5; Мазҳаби иштирокиюн (асарлариндан ижмолан истихрож). // Таржимон, 1906, № 62, 64-66; Иштирокиюннинг қавоиди аслиялари. // Таржимон, 1906, № 67; **Исмоил.** Мазҳаби иштирокиюн. // Таржимон, 1906, № 68, 69, 70, 72, 74, 75, 76.

⁴⁰ Қосимов, Б. Исмоил Гаспринский ва Маҳмудхўжа Беҳбудий. – Исмоил Гаспринский ва Туркистон. –Тошкент: Шарқ, 2005. –Б.40-52.

⁴¹ Юқоридаги манба. –Б.50.

⁴² Беҳбудий. Хайр ул-умури авсатуҳа // Хуршид, 1906, № 6.

кўшилиши ва охир-оқибат мустақилликка эришиш йўлидаги курашда Беҳбудийни Гаспринский билан бир маслакда бўлганини таъкидлайди. Бу маслак Гаспринский таклиф этган “мураса йўли” бўлиб, русларнинг ҳамда уларнинг маданияти ютуқлари ёрдамида маърифатга эришиш, ва энг асосийси, бу йўлда миллий хусусиятларни йўқотмасликни талаб этади.⁴³ Гаспринский бу ҳақдаги фикрларини 1881 йили нашр этган “Русское мусульманство” номли асаридан илгари сурган ва кейинги фаолияти учун дастур сифатида қабул қилган эди. Беҳбудийнинг рус тилини ўрганиш ва рус маданиятидан истифода этиш борасидаги фикрларини унинг кўплаб мақолаларида учратиш мумкин.⁴⁴

Беҳбудий Туркистон халқларининг тараққиётини фақат таълим эмас, балки унинг сиёсий мавқеи тўла ўзгаришига боғлиқлигида кўрди.⁴⁵ Беҳбудийга кўра, ҳар бир миллат ўз ҳақ-ҳуқуқини сиёсий ҳаракатлар ва бирдамлик билан қўлга киритиши мумкин.⁴⁶ Беҳбудийнинг сиёсий қарашлари бу жиҳатдан Мунавварқори фикрларидан кескин фарқ қилади. Мунавварқори миллат ҳаққини қўлга олиши учун қонли кураш олиб бориши тарафдорларидан эди.⁴⁷

Беҳбудий Гаспринский фаолиятига жуда юқори

⁴³ Қосимов, Б. Исмоил Гаспринский ва Маҳмудхўжа Беҳбудий... – Б.42.

⁴⁴ Масалан, қаранг: **Маҳмудхўжа**. Икки эмас, тўрт тил лозим // Ойна, 1913, № 1; **Маҳмудхўжа бин Беҳбудхўжа**. “Мунозара” ҳақида // Туркистон вилоятининг газети, 1911, № 73.

⁴⁵ **Алимова, Д., Рашидова, Д.** Маҳмудходжа Беҳбудий и его историческое воззрение. –Ташкент: Маънавият, 1998. –С.16.

⁴⁶ **Беҳбудий**. Ҳақ олинур, берилмас // Ҳақиқат, 1917, № 22.

⁴⁷ **Мунавварқори**. Хуррият берилмас, олинур // Нажот, 1917, № 15.

баҳо беради. Унга “устод”⁴⁸, “ҳазрат”⁴⁹, “мухлисингиз”⁵⁰ каби сўзлар билан мурожаат қилади. Ўз навбатида Гаспринский ҳам Бехбудийни “фазилатлу муфтий”⁵¹, “уламои мунаварадан”⁵², “уламои асриундан самарқандли муфтий”⁵³ каби эпитетлар билан таърифлайди. Бехбудий Гаспринский билан бир неча маротаба кўришди. Уларнинг биринчи учрашувлари қачон ва қаерда бўлганига далиллар йўқ. Шундай бўлсада, уларнинг биринчи учрашувлари 1906 йил 15 августда Нижний Новгородда ўтган Бутунроссия мусулмонларининг III съездида бўлган, деб тахмин қилиш мумкин. Айрим тадқиқотларда уларнинг биринчи учрашуви Бехбудийнинг 1904 йилдаги Россия бўйлаб қилган саёҳати давомида бўлганлиги ҳам таъкидланади.⁵⁴ Лекин бу фактни тасдиқловчи далиллар йўқ. Бехбудий съездда иштирок этиш учун Оренбург, Москва, Петербург ва Қозон шаҳарлари орқали Нижний Новгородга боради.⁵⁵ А.Пяковскийга кўра, Бехбудий ушбу съездда туркистонлик вакилларнинг бошлиғи сифатида қатнашди ва Туркистондаги вазият ва мусулмонлар аҳволи борасида маъруза қилди.⁵⁶ Съездда қатнашган туркистонликлар делегацияси

⁴⁸ Маҳмудхўжа бин Бехбудхўжа. Туркистонда мактаб лисони // Таржимон. 1909, № 21.

⁴⁹ Самарқанд қозиларидан Бехбудий. Ҳақиқат ҳар тарафдан зухур эдар // Таржимон, 1906, №48.

⁵⁰ Маҳмудхўжа бин Бехбудхўжа. Туркистонда мактаб лисони // Таржимон. 1909, № 21.

⁵¹ Исмоил. Бир таклиф ёки сарт сўзи мажхулдир // Таржимон, 1911, № 42.

⁵² Исмоил. Бухорода на кўрдим? // Таржимон, 1908, №

⁵³ “Самарқанд” газетаси // Таржимон, 1913, № 92.

⁵⁴ Алимова Д., Рашидова Д. Махмудходжа Бехбудий... –С.23.

⁵⁵ Маҳмудхўжа Бехбудий. Қасди сафар. // Ойна, 1914, № 31.

⁵⁶ Пяковский, А.А. Революция 1905-1907 годов в Туркестане. Москва, 1958. –С.559.

съезд президиуми аъзоларига зиёфат берди ва зиёфат давомида Туркистонга оид турли масалалар муҳокама қилинди. Гаспринский зиёфат давомида муҳокама қилинган масалалардан биттасини алоҳида кўрсатиб ўтади ва: “Туркистон вилоятида вақф, мактаб ва мадраса ишлари ислоҳга муҳтожлиги ҳамда диний ишлар вилоят бошқарма (областной правления)лар тасарруфидан ҳамда инспекторларнинг аралашувидан холи қилиниб, бу ишларни бошқариш учун “маҳкамаи исломия” таъсиси зарур”лиги биринчи даражали вазифалардан эканлиги мажлис иштирокчилари тарафидан маъқулланганлигини айтади.⁵⁷ Бу юқорида айтиб ўтилганидек, Гаспринский илгари сурган автоном тузилманинг бир қисми эди. Гаспринскийнинг режасига кўра Россия мусулмонлари учун бундай “маҳкамаи шаръиялар” тўрт ерда ташкил қилиниши ва уларни бирлаштирувчи умумий идораси бўлиши керак эди.⁵⁸

I Давлат Думасидан сўнг Туркистондан депутат сайланиши таъқиқланди. Бу таъқиқ думада Туркистонга оид масалаларнинг муҳокамасини деярли четга чиқариб қўйди. Туркистонликлар сиёсий масалалар муҳокамасидан ажратилиб қўйилди. Думадаги мусулмон фракцияси туркистонликларнинг асл ҳолатларини ва истакларини билиш учун вилоятга ўз вакилларини юборишга қарор қилди. 1910 йили Садри Мақсудий ана шу масала юзасидан Туркистонга сафар қилди. Лекин маҳаллий рус маъмуриятлари аҳолини у билан учрашиб, мажлис ўтказиш ва ўз муаммоларини муҳокама қилишга рухсат бермади. Шу сабаб С.Мақсудий ўз сафари давомида фақатгина

⁵⁷ Туркистон ишлари // Таржимон, 1906, № 100.

⁵⁸ **Хабутдинов, А.** Татарское общественное движение в российском сообществе (конец XVIII – начало XX века). Диссертация на соискание ученой степени доктора исторических наук. Казань, 2002. –С.116.

расмий маъмурият вакиллари билан учрашиб, вақф, мактаб, ер, солиқ, қозилик ишлари ҳамда мусулмонларнинг расмий таътил кунларига оид масалаларни муҳокама қилиш билан чекланди. Беҳбудийнинг маълумотига кўра, аҳоли депутат билан бир мажлис ўтказиш учун Самарқанд шаҳар полисмейстрига мурожаат қилган, лекин рухсат берилмаган. Шу сабабдан, Беҳбудийга кўра, “шаҳарнинг қўрқоқ бойлари” С.Мақсудий билан кўришиш ва суҳбат қилишга журъат қила олмаганлар.⁵⁹ Туркистонликларнинг бу камчиликлари туфайли юқорида айтилган масалалар ўз ечимини топмади. Беҳбудий 1917 йили ҳам айна “маҳкамаи исломия” масаласини яна кун тартибига қўйгани бунга далил бўлади.⁶⁰

Гаспринский мусулмонларнинг сиёсий ҳақлари ўз қўлларига берилган тақдирда ҳам рус тили, рус қонунлари ва энг асосийси, замонавий билимларни яхши билмаслик бу имкониятни йўқ қилиши ва “бир рус тўраси 40 муллани қўй каби” орқасидан олиб юришда давом этишини уқтиришга, маҳаллий мусулмонлар кўзини очишга ҳаракат қилади.⁶¹

Беҳбудий эълон қилган мақолаларининг аксарияти Гаспринский бир умр таъкидлаган илм, касб, тил ўрганиш ва маърифатли бўлишга чақиради. Бунга жуда кўплаб мисоллар келтириш мумкин. Унинг “Саёҳат хотиралари”дан тортиб “Ойна”, “Самарқанд” ва бошқа нашрлардаги мақолаларининг асоси маърифатга тарғибдир. Беҳбудий ҳам Гаспринский каби бу йўлда осонликдан қийинликка қараб юрди.

⁵⁹ Маҳмудхўжа Беҳбудхўжа. Самарқанддан мактуб. // Таржимон, 1910, № 41.

⁶⁰ Алимova, Д., Рашидова, Д. Махмудходжа Беҳбудий и его историческое воззрение. –Ташкент: Маънавият, 1998. –С.20.

⁶¹ Туркистон ишлари // Таржимон, 1906, № 100.

Гаспринский газета нима⁶² эканлиги ёки мусулмончиликда расм⁶³ каби масалаларни тушунтирар экан, Беҳбудий ҳам худди шу йўл билан ўз ўқувчиларини газета⁶⁴ билан бир қаторда айрим илмий истилоҳлар, география⁶⁵, ер⁶⁶ ва бошқа турли мавзуларни тушунтиришга уринди. Айниқса, Беҳбудий билан Гаспринскийдаги бу каби фикрий уйғунликлар адабий танқид ҳамда театр масалаларида жуда яққол кўринади. Гаспринскийга кўра, “бир адабий асарнинг ва баъзан бир инсон ишининг моҳиятини очадиган мулоҳаза ва мутолаага “танқид”⁶⁷ деб қаралса, Беҳбудий эса “саррофлар пулни, тужжорлар матоҳни саралаганидек, муҳаррирлар ҳам умумий ҳол ва маишатга тааллуқли нарсаларни саралайдиларки, бошқа сўз билан “танқид” аталади”⁶⁸ деб таъриф беради. Уларнинг бу масаладаги фикрларининг давомида ҳам айни уйғунликни кузатиш мумкин. Гаспринский театрнинг моҳиятини тушунтирар экан, “театр бу бир сайр ва тамошахонадирки, бор ва бўлган нарсаларни ҳам, бўлмаган ҳолларни ҳам баён қилади”⁶⁹ дейди. Яна бир жойда эса “театр ҳунари буюк ҳунардир. Театрхона – ибрат майдони, балоғат ва фасоҳат мактаби”⁷⁰ эканлигини ёзади. Беҳбудий ўз навбатида “театр ваъз ва танбеҳ қиладиган ҳамда зарарлик одат, урфнинг ёмон ва зарарини айнан

⁶² Газета надир? // Таржимон, 1883, № 2.

⁶³ Расм, шакл ва план // Таржимон, 1898, № 47.

⁶⁴ **Беҳбудий.** Газета надур? // Тужжор, 1907, 11 ноябрь; Маҳмудхўжа. Газета чист? // Самарқанд, 1913, 3 май.

⁶⁵ **Маҳмудхўжа.** Жўғрофиё чист? // Ойна, 1913, №№ 2, 3, 5; Маҳмудхўжа. Тарих ва жўғрофия. // Ойна, 1914, №№ 27, 28.

⁶⁶ **Маҳмудхўжа.** Ер // Ойна, 1913, №№ 10, 18.

⁶⁷ **Исмоил.** Танқид ёки ўлчов. // Таржимон, 1895, № 44.

⁶⁸ “Ойна”. Танқид сараламоқдур. // Ойна, 1914, № 32.

⁶⁹ Мулла Аббос. Фарангистон мактублари // Таржимон, 1887, № 4

⁷⁰ (Таржимон). [Машааллоҳ...]. // Таржимон, 1884, № 29.

кўрсагади. Ҳеч кимни аямайди”⁷¹ каби фикрлар билан уни тушунтиради. Беҳбудийга кўра, театр тараққиётнинг биринчи сабабларидан бири.⁷²

Беҳбудий Гаспринский билан кейинги йилларда ҳам бир неча маротаба кўришди. Гаспринский 1908 йили Туркистонга сафар қилар экан, Самарқандга келганида тўғри Беҳбудий ташкил этган мактабга борди. Мактабнинг бош муаллими Абдулқодир Шакурий ҳамда мактаб фаолияти билан яқиндан танишди.⁷³ Беҳбудийнинг уйда меҳмон бўлди.⁷⁴

Уларнинг яна бир учрашувлари 1912 йил Истанбулда бўлди.⁷⁵ Ушбу учрашувнинг мавзуси Туркистоннинг сиёсий жиҳатдан тузилмаси ва бошқарув усули ҳақида бўлганлиги Чор оҳранкаси билдирув қоғозларидан кўринади. Маълум бўлишича, Гаспринский ҳам Беҳбудий ҳам учрашувга келган бошқа туркистонликларнинг вилоятда республика типигаги бошқарув усули ҳақидаги ташаббусларини қўллаб-қувватламаган.⁷⁶ Ушбудан “устод” ва “шогирд”нинг сиёсий масалада ҳамфикрлиги яна бир бор кўринади. Гаспринский сиёсий масалаларда ўта эҳтиёткор бўлиб, ҳеч қачон шошмаслик ва ҳар бир

⁷¹ Маҳмудхўжа. Театр надур? // Ойна, 1914, № 29.

⁷² Юқоридаги манба.

⁷³ Исмоил. Бухорода на кўрдим? // Таржимон, 1908, № 21.

⁷⁴ Маҳмудхўжа бин Беҳбудхўжа. Туркистонда мактаб лисони // Таржимон. 1909, № 21. Гаспринскийнинг 1908 йили Туркистонга қилган сафардан мақсади ва Беҳбудий билан учрашувига оид фикрлар билан батафсил танишиш учун, қаранг: Абдирашидов, З. Исмаил Гаспринский и Туркестан в начале XX века: связи, отношение, влияние. Ташкент: Akademnashr, 2011. –С.225-229.

⁷⁵ Турдиев Ш. Роль России в подавлении джадидского движения (по материалам архива СНБ Узбекистана). http://www.ca-c.org/journal/13-1998/st_15_turdiiev.shtml 15.08.2008 20.02.2007.

⁷⁶ Юқоридаги манба.

ишнинг вақти келгунга қадар замин ҳозирлаш каби-лар билан чегараланди.⁷⁷

Улар яна бир бор ва охириги марта 1914 йил ёз ойла-рида Истанбулда кўришдилар. Учрашув Беҳбудийнинг Шарқ мамлакатлари бўйлаб қилган иккинчи саёҳати⁷⁸ бошларида, Беҳбудийга кўра, тасодифан бўлган. Балки, тасодифий ҳам бўлмагандир. У вақт “Таржимон”нинг муҳаррири бўлган Гаспринскийнинг ўғли Рифъат Гаспринский Беҳбудий билан Қримда кўришади ва Одесса шаҳрида уни Истанбулга кузатиб қўяди.⁷⁹ У отаси ҳақида Беҳбудийга маълумот бер-гани аниқ. Гаспринскийнинг Беҳбудий бу учрашув-да “устод ҳазратлари билан етти соат танҳо суҳбат” қилганлигидан жуда мамнун эканлигини ёзган эди. Беҳбудий орада бўлиб ўтган суҳбат мазмунини кенг ёритмайди. Умумий тартибда Туркистоннинг аҳволи, мактаб, газетачилик, дунё мусулмонлари ҳақида кеч-ганлигини айтиб ўтади.⁸⁰

Албатта суҳбат мавзуси ўша вақтда Давлат думаси-да мусулмонларга оид муҳим масалалар муҳокамаси юзасидан бўлгани аниқ. Бу масалалар мусулмонлар учун ўта муҳим бўлганлигидан Бутунроссия Мусул-монларининг IV съездини ўтказиш, иш ва кейинги қилинадиган ҳаракатлар юзасидан бир ечимга келиш муҳим эди. Бу йиғиннинг ташкилий ишлари 1914 йилнинг бошларидан бошланган эди. Гаспринский ҳам ана шу йиғин ташкилотчиларидан бири сифати-

⁷⁷ Амирхон, Фотиҳ. Улуғ миллатчи ҳаққинда кичкина бир хоти-ра. – Исмаил Гаспринский. Историко-документальный сборник. Ред. М.Госманов. Казань, 2006. –С.232.

⁷⁸ Маҳмудхўжа. Қасди сафар // Ойна, 1914, № 31.

⁷⁹ Муфтий Маҳмудхўжа Беҳбудий // Таржимон, 1914, № 129.

⁸⁰ Маҳмудхўжа. Исмоилбек ҳазратлари ила суҳбат // Ойна, 1914, № 49.

да бир неча бор Мусулмон фракцияси аъзолари билан кўришган ва съездда иштирок этиши лозим эди. Бундай таклиф Туркистон вакили сифатида қатнашиш учун Беҳбудийга ҳам келган эди. Беҳбудий сафарга чиқиши сабабли унга келган саволномага батафсил жавоб ёзиб Дума Мусулмон фракциясига юбориш билан чекланди.⁸¹ Уларнинг иккиси ҳам суҳбат давомида Бутунроссия мусулмонларининг 4-съезди ишида иштирок эта олмаганларидан жуда афсусланади.⁸²

Хулоса ўрнида шуни таъкидлаш жоизки, Беҳбудий назарида Гаспринский “миллатни уйғотиш, дунёдан, сиёсат оламидан, маданий миллатлар ҳолидан хабардор қилиш учун... 35 йил меҳнат қилган. ...ҳар ерда мусулмонларни замонавий маданият, илм-фан, саноат, тижорат ишларига ва рус маданиятига тарғиб қилган” шахсдир. Беҳбудий нафақат ўзини, балки “Россиядаги минглаб янги усул мактаблари муаллим ва ўқувчилари, собиқан нашр бўлган ва ҳозирда нашр бўлаётган мусулмон газета ва журналлари муҳаррир ва мудирлари”ни ҳам унинг бевосита шогирдлари сифатида кўрди. Гаспринскийни “устози муаззам”, яъни буюк устоз деб билди.⁸³

⁸¹ **Маҳмудхўжа.** Қасди сафар // Ойна, 1914, № 31; Муфтий Маҳмудхўжа Беҳбудий. // Таржимон, 1914, № 129.

⁸² **Маҳмудхўжа.** Исмоилбек ҳазратлари ила суҳбат // Ойна, 1914, № 49.

⁸³ **Маҳмудхўжа.** Исмоилбек ҳазратлари // Ойна, 1914, № 50.

“БЕҲБУДИЯ КУТУБХОНАСИ”

Туркистон жадидлари орасида катта шуҳрат қозонган ва уларнинг кўзга кўринган яловбардор вакили “Маҳмудхўжанинг оти Туркистон тарихида зийнатлик мумтоз ўрун олишга муносиб бир отдир”⁸⁴. Маҳмудхўжа Беҳбудий жадидчилик ҳаракатининг раҳбари сифатида халқ учун манфати бор амалий ишлар билан қизғин шуғулланди: жадид мактаблари ташкил этишда бош-қош бўлди, театр санъатига асос солди, газета-журнал чоп қилди, нашриёт ҳамда кутубхона ташкил этди. У сиёсий, маърифий-маданий, иқтисодий-ижтимоий соҳаларда бирдек хизмат қилди. Эътиборлиси, Беҳбудий ўз фаолият нуқталарини бир-бири билан туташтирган ҳолда амалга оширган.

“Беҳбудия кутубхонаси” Беҳбудийнинг миллат учун бошлаб берган хайрли ишлари қаторида туради. Самарқанддаги дастлабки маҳаллий газета ва миллий журналнинг ношири, биринчи миллий драма муаллифи, Туркистондаги усули жадида мактабларининг “биринчи назариётчи ва амалиётчиларидан”⁸⁵, энг биринчи фанний дарсликлар яратувчиси Беҳбудий кутубхона ташкил қилишда ҳам биринчилардан бўлди.

Ушбу кутубхона Самарқанд губернаторидан расман рухсат олиниб, 1908 йил 11 сентябрь куни шаҳарнинг “Янги раста” қисмида очилган.⁸⁶ Лекин

⁸⁴ Маҳмуд, Вадуд. Танланган асарлар. –Тошкент: Маънавият, 2007. Б.144

⁸⁵ Аҳророва, З. Беҳбудий кутубхонаси // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. 17.02. 1995.

⁸⁶ Маҳмудхўжа бин Беҳбудхўжа хатиб. Мутолаахона // Туркистон вилоятининг газети. 1908 №48.; Юсуфзода. Письмо из Самарканда // Туркистон вилоятининг газети. 1910. № 16.

кутубхона очилиши хабари анча аввал овоза бўлиб кетади. Чунки бу ҳақда энг оммабоп нашр “Туркистон вилоятининг газети” хабар қилган эди. Кутубхонанинг барча расмий масалалари 27 бобдан иборат дастурда белгилаб берилган.⁸⁷ Кутубхонага аъзолик бадали сифатида йилига 3 сўм миқдорида маблағ тайинланади. Кутубхона мақсади ҳам мусулмонларнинг кам харж қилиб кўпроқ фойда олишларини кўзлар эди. Умуман, битта кутубхона учун нималар керак бўладиган бўлса, Бехбудий буларнинг барчасини ҳозирлаш ҳаракатида бўлган. Кутубхона фаолиятида эса унга сафдошлари Ҳожи Муин, Васлий Самарқандий ва муаллим Абдулқодир Шакурийлар кўмаклашишган. Кутубхонанинг таркибий жиҳатдан жуда бой хилма-хилликка эга фонди бўлган. Жумладан, турли давлатларда нашр қилинган диний ҳамда дунёвий китоблар, суратли журнал ва газеталар, энциклопедия, луғатлар, харита ва атласлардан ўқиб фойдаланиш мумкин бўлган.⁸⁸

Дастлаб 200, кейинчалик 225 жилд китобга⁸⁹ эга кутубхона кун давомида 14 соат ишлаб турган.⁹⁰ Мутолаахона очилганига 7 ой тўлганда унинг аъзолари сони 125 нафарга етган ва жамият 2000га яқин китобхон эҳтиёжини қондирган эди. Дастлабки икки

⁸⁷ Маҳмудхўжа бин Бехбудхўжа. Самарқанд китобхона жамияти // Туркистон вилоятининг газети. 1908 № 58.

⁸⁸ Маҳмудхўжа бин Бехбудхўжа хатиб. Мутолаахона // Туркистон вилоятининг газети. 1908 № 48.

⁸⁹ Маҳмудхўжа бин Бехбудхўжа. Самарқанд китобхона исломияси // Туркистон вилоятининг газети. 1908 №8; Бехбудий. Самарқанд китобхона ва мутолаахона исломиясининг 1908 йил ҳисобномаси // Туркистон вилоятининг газети. 1909. № 4.

⁹⁰ Маҳмудхўжа бин Бехбудхўжа хатиб. Мутолаахона // Туркистон вилоятининг газети. 1908 № 48.

йил кутубхона ишлари учун хайрли кечди. Кутубхонага аъзо ва ён босувчи кўнгиллилар етарлича топилиб турди. Лекин 1910 йилга келиб унинг фаолияти сусая бошлади. Бунинг бир қанча сабаблари бор эди. Хусусан, жадид-қадим ихтилофи ва қадимчи уламоларнинг жадидларга қарши уйдирма миш-мишлари бунга асосий сабаб бўлди. Илмдан бебаҳра ва бу ишларнинг фаҳмига тушуниб етмаган авом эса унинг заволи учун курашди. Муллолар кутубхонани кофирхона, зарарли жой деб ота-оналарга фарзандларини ундай жойларга юбормасликларини буюрди.⁹¹

1912 йилга келиб эса кутубхонани очиб ўтиришга зарурат ҳам қолмади. Кунлик келиб-кетувчилар сони кутубхона ишчилари сони билан тенглашиб қолди. Аста-секин бу ҳолат молиявий муаммоларни келтириб чиқара бошлади. Шу сабабли, 1914 йилнинг бошида кутубхона фаолият кўрсатишга қийналиб қолди. Ушбу йилнинг йиллик йиғилишида барча 15 та аъзо гувоҳлигида кутубхонани сақлаб қолиш ва унинг молиявий жиҳатини ҳал этиш учун спектакль кўйишга қарор қилинди.⁹² Лекин бу тадбирнинг кутубхонани жонлантириш учун фойдаси бўлмади. Беҳбудий узоқ йиллар халққа хизмат қилдирмоқчи бўлган миллат кутубхонасининг тақдирига нуқта қўйилди. Шундан сўнг Беҳбудий кутубхонани ўз ҳовлисига кўчирди ва унга “Беҳбудия кутубхонаси” деб ном берди.⁹³ Шу муносабат билан унда Россия ва хорижда нашр этилган китоблар арзон нарҳда сотилишини ҳам эълон қилди.

⁹¹ Юсуфзода. Письмо изъ Самарканда// Туркистон вилоятининг газети. 1910. № 16.

⁹² Абдирашидов, З. Исмаил Гаспринский и Туркестан в начале XX века: связи-отношения-влияние.–Тошкент : Akademnashr, 2011. – В. 267.

⁹³ Беҳбудия кутубхонаси// Ойна. 1914. № 27.

“Ойина”нинг кетма-кет ўнга яқин сониди сотиладиган китоблар номи ва нархи рўйхат қилиб бериб борилган. Уларни кўздан кечири туриб собиқ кутубхонанинг қандай китобларга эга бўлганини билиш мумкин. Худди шундай, “Тарихи Эрон”, “Тарихи маданият”, “Усмонли рус сафари”, “Яман саёҳатномаси”, “Тарихи асотир”, “Мухтасар тарихи маданият”, “Ҳиндистон саёҳатномаси”, “Илми ҳайвонот”, “Латойифи Хўжа Насриддин”, “Шоҳномаи мумтози олий”, “Низомий куллиёти”, “Бедил куллиёти”, “Маснавийи шариф”, “Ҳақиқатнома” каби китоблар ҳамда “Сирожу-л-ахбор” (Афғонистон), “Қадинлар дунёси” (Қозон), “Чеҳранамо” (Миср), “Ҳаблу-л-матин” (Калкутта), “Таржимон” (Боғчасарой), “Мулла Насриддин” (Боку), “Юлдуз” (Қозон), “Шўро” (Оренбург) сингари газета ва журналлар ўз даври учун қимматли бойлик ҳисобланган.

Беҳбудий вафотидан кейин эса шундай ноёб мерос тақдири билан қизиқувчи одам топилмади. Кутубхона хусусида эълон қилинган сўнгги изланишларда унинг инқилобдан кейинги ҳолати ҳақида бирор факт учрамаганлиги таъкидланади.⁹⁴ Бироқ “Туркистон” газетасида келтирилган “Самарқанда Беҳбудий кутубхонаси”⁹⁵ мақоласи бу хулосанинг асосизлигини кўрсатади. Беҳбудий замондоши “Кезувчи”нинг гувоҳлигича, кутубхонадан масъул ишчилар ҳам хабар олмай қўйгани ва бир ярим мингдан ортиқ (659 дона мусулмонча⁹⁶, 923 дона русча) китоб қай ҳолда экани

⁹⁴ **Каримов, Н.** Маҳмудхўжа Беҳбудий. – Тошкент: Ўзбекистон, 2011. –Б.29.

⁹⁵ **Кезувчи.** Самарқанда Беҳбудий кутубхонаси// Туркистон. 1924, 4-август

⁹⁶ Манбада шундай келтирилган. Ўша даврда китоб ёки асарга нисбатан «мусулмонча» сўзи маҳаллий тилда ёзилган манбалар маъносида тушунилган.

номаълумлиги унинг қаровсиз ҳолга келиб қолганини кўрсатади. Шу ўринда “Беҳбудия кутубхонаси” билан боғлиқ бир чалкашликка ойдинлик киритиб ўтиш лозим. Тадқиқотчи Санобар Шодмонова ўзининг “Туркистон тарихи – матбуот кўзгусида”⁹⁷ монографиясида Самарқанд мутолаахона жамият (“Беҳбудия кутубхонаси”)ига доир икки мақолани бошқа-бошқа кутубхоналар тўғрисида, деб талқин қилади. “Туркистон вилояти газети”нинг 1910 йилдаги сонларидан бирида муаллифи Юсуфзода деб кўрсатилган мактубнинг⁹⁸ айнан Беҳбудий очган кутубхонага тегишли эканини пайқаман ҳолда, у шундай ҳулосага келади ва бу билан “Беҳбудия кутубхонаси”дан бошқа яна бир кутубхона ташкил этилганига ишора қилади. Бироқ бу янги кутубхона ҳақида бирор маълумот бермайди. Аслида эса, “Туркистон вилояти газети”нинг ўша вақтда миллий кутубхона ҳақида эълон қилинган барча хабар ва янгиликлари айнан “Беҳбудия кутубхонаси” ҳақида эканлигини яна бир бор таъкидлаш лозим.

Ҳулоса қилиб айтганда, кутубхона Беҳбудий ўйлаганидек кенг раванқ топмаса-да, унинг зиёлилар ва илм аҳлига фойдаси беҳад улкан бўлган. У Беҳбудийнинг кейинги фаолияти – “Ойина”, “Самарқанд” нашрлари учун асос манбалардан бири бўлиб хизмат қилди, деб айтиш мумкин. “Падарқуш” драмасининг ҳам илк бор сахна юзини кўриши бевосита кутубхона турткиси самараси эди. Бу эса Беҳбудийнинг миллат учун бошлаб берган яна бир хайрли ишидан нишона эди.

⁹⁷ Шодмонова, С. Туркистон тарихи – матбуот кўзгусида. – Тошкент: Янги нашр, 2011. –Б.223–224.

⁹⁸ Юсуфзода. Письмо из Самарканда // Туркистон вилоятининг газети. 1910. №16.

“НАШРИЁТИ БЕҲБУДИЯ”

1905 йил Манифести Туркистон мусулмонлари ҳаётида ривожланишнинг янги йўларини очиб берди. Усули жадида мактабларини дарслик ва қўлланмалар билан таъминлаш, газета ва журналлар чоп этиш эҳтиёжи билан матбаа ишлари қўлами ҳам кенгайиб борди. Табиийки, ўлкада мавжуд энг машҳур босмаҳоналар рус амалдорлари ва савдогарларига тегишли бўлган. ХХ аср бошларида биргина Самарқанднинг ўзида 16 та босмаҳона бўлган бўлса, уларнинг барчаси рус маъмурлари томонидан ташкил қилинган эди. Улар, одатда, ўз фаолиятини узоқроқ давом эттириш мақсадида бир-бирлари билан бирлашиб, шерикчилик қилишган. 1907 йилда Слиянов-Газаров босмаҳонаси ака-ука Игнатовлар матбааси билан бирлашиб, Слиянов-Газаров ва К босмаҳонасини ташкил этадилар.⁹⁹ “Ойина” журнали ҳам айнан шу Слиянов-Газаров босмаҳонасида чоп этилган эди.¹⁰⁰ Кейинчалик бу нашриёт Демуров типо-литографиясига кўшилиб, ягона йирик полиграф базасига айланади. Жадидларнинг кўплаб асарлари шу каби босмаҳоналарда дунё юзини кўрган. Аста-секин уларнинг ўзи ҳам кичик-кичик нашриёт ширкатлари туза бошлаган. Хусусан, “Мактаб”, “Равнақ”, “Нашриёт”, “Ғайрат” матбаалари шулар жумласидан. “Ойина” журналида ҳам “Нашриёт”, “Ғайрат” жамиятларига йўлланган бир нечта табрик-мақолалар учрайди.¹⁰¹ Бу литографиялар техник жиҳатдан мукамал бўлмай, маҳаллий аҳоли ҳам етарли малакага эга эмас эди. Уларда, асосан, дарсликлар ва кам нусхада рисоалар чиқарилган. Жадидлар орасида Авлоний, Мунавварқорилар ҳимматпарвар мулкдорлар кўмаги

⁹⁹ Бобохонов, А. Ўзбек матбааси тарихидан. – Тошкент, 1979. – Б. 105

¹⁰⁰ Дўстқораев, Б. Ўзбекистон журналистикаси тарихи. – Тошкент: Ғафур Ғулом, 2009.

¹⁰¹ “Нашриёт” ширкати // Ойина. 1914. ; Ғайрат ширкати // Ойина. 1915. № 7. –Б.171

билан матбаа ишларини юргизишган. Беҳбудийнинг ҳам нашр ишлари билан шуғулланганлигини тасдиқловчи маълумотлар кўп бўлса-да¹⁰², унинг нашриёти ҳақида фактлар етарлича эмас.

Ушбу нашриёт ўз босмахонасига эга бўлмай, балки кутубхона таркибида фаолият юритган ва Беҳбудий ўзи нашрга тайёрлаган китобларни Самарқанддаги босма-хоналарда чоп эттирган. Сабаби бир пайтда ҳам кутуб-хона, ҳам босмахона фаолиятини маблағ ва ускуналар билан таъминлаш бошқача шароитни талаб қиларди.

“Нашриёти Беҳбудия”да илк бор Беҳбудийнинг туркий тилда тузган Туркистон, Бухоро, Хива хари-таси, дарслик қўлланмалари, “Падаркуш” драмаси ва Фитратнинг “Сайёҳи ҳиндий” асари русчага ўгирилиб чоп этилган. Гарчи бу китоблар нархи белгилаб қўйилган бўлса-да, Беҳбудий “уларни ўз масорифи би-лан босиб тарқатди”. Беҳбудий ўз раҳнамолигида оч-ган мактаблари учун дарслик ёзган, нашр эттирган ва уларни “текинга тарқатган” ягона муаллим эди.

Кутубхоналар таркибига кирувчи нашриётлар фао-лияти бугунги кунда ҳам давом этаётган жараён-дир. “Беҳбудия кутубхонаси” ҳамда “Нашриёти Беҳбудия” ҳам биргалиқда халққа хизмат қилган, Беҳбудийнинг жадид қиёфасини ёритиб турувчи зиё масканлари бўлиб қолди.

“Беҳбудия кутубхонаси” ва “Нашриёти Беҳбудия” 1908-1915 йилларга қадар фаолият олиб борди. Ку-тубхона фондидаги ноёб асарлар ва қўлланмалар кўпчилик китобхонлар эҳтиёжини қондирди. “Наш-риёти Беҳбудия”нинг саъй-ҳаракатлари билан чоп этилган харита ва дарсликлар мактаб муаллим ва шо-гирдлари учун кўп йиллар хизмат қилди.

¹⁰² Муин, Ҳожжи. Танланган асарлар. –Тошкент: Маънавият, 2010. –Б.30-31

«ОЙИНА» – БИРИНЧИ МИЛЛИЙ ЖУРНАЛ

Беҳбудий 1913 йил 20 августда ташкил қилган “Ойина” журнаliga муҳаррирнинг энг қизгин ижод палласи акс этиб турган кўзгу сифатида қарашимиз мумкин. “Туркий ва форсий ўрта шевада”¹⁰³ чиққан илк журнал “Ойина” халқ орасида анча машҳур бўлган¹⁰⁴. Биргина Туркистонда эмас, “дунё мусулмонлари орасида яхшигина шуҳрат ва эътибор”¹⁰⁵ қозонган “Ойина” миллат учун “ясалган” эди: “...мажалла бизники эмас, миллатникидур”, деб таъкидлаган Беҳбудийнинг ўзи¹⁰⁶. Ҳақиқатан ҳам, “Туркистонга хизмати буюк” деб эътироф этилган “Ойина” бу йўлда оғишмай ижод қилди, “ўлка халқларининг фикрий уйғонишига катта ҳисса қўшди”¹⁰⁷. Журналнинг юзга келишида Беҳбудийни руҳлантирган омил дастлабки татар журнали “Миръот” (“Ойина”) бўлди, дейиш мумкин. У журнални “Миръот” – “Кўзгу” – “Зеркало” – “Ойина” деб тўрт тилда номлади ва у форсча номи билан шуҳрат топди. “Ойина”нинг мақолалари ўзбек ва тожик тилларида ёзилган. Бунинг кўпроқ улуши ўзбек тилига тўғри келади. Журнал рус тилида реклама ва эълонлар бериб борган. Журналдаги рукнларни қуйидагича белгилаш мумкин:

1. Дохилий хабарлар рукни. Бу рукнда Туркистон ижтимоий-маиший, маърифий ҳамда сиёсий ҳаётида рўй бераётган янгилик ва ўзгаришлар ёритилган мақолалар бериб борилган. Жумладан, “Самарқанд ха-

¹⁰³ Ойина. 1913. №2.

¹⁰⁴ Қосимов, Б. Маслақдошлар. – Тошкент: Шарк, 1994. – Б.14.

¹⁰⁵ Муин, Ҳожи. Танланган асарлар. – Тошкент: Маънавият, 2010. – Б.31.

¹⁰⁶ Беҳбудий, Махмудхўжа. Танланган асарлар. – Тошкент: Маънавият, 2006. – Б.155.

¹⁰⁷ Дўстқораев, Б. Ўзбекистон журналистикаси тарихи. – Тошкент: Ўзбекистон, 2009. – Б.191.

барлари” (1913.№2. –Б.18), “Моро ислоҳи мадорис ва макотиб лозим аст” (1913.№3. –Б.74-76), “Сайлов муносабати ила” (1913.№4. –Б.82-84), “Хўқанда мактаб биноти” (1913.№4. –Б.93), “Қози ва бийлар ҳақида лойиҳа” (1913.№5. –Б.106-108), “Иона” (1913.№8. –Б.178), “Андижонда янги банк” (1914.№13 –Б.211), “Ахбори Туркистон” (1914.№13.–Б.209-210), “Каттакўрғон хабарлари” (1914.№13. –Б.211-212), “Эски мусулмон мадрасаларинда нималар ўқилур эди?” (1914.№15. –Б.256-259), “Бухорода миллий тиётр” (1914.№17.–Б.306), “Самарқанда электролик трамвай” (1914.№19 –Б.358-360), “Муаллимлар тайёрламоқ усули” (1914. №26. –Б.489-490) каби замоннинг муҳим муаммоларини акс эттирган мақолаларни кўрсатиш мумкин.

2. Хорижий хабарлар рукни. Бу рукндаги мақолаларда, асосан, хорижда рўй бераётган сиёсий ва маърифий жабҳадаги хабарлар берилган. Жумладан, ”Жароиди жопун” (1913.№1.–Б.32), “Ахбори жаҳон”(1913.№2.–Б.17-18), “Юнониларнинг ватанпарварлиги”(1913.№3.–Б.71), “Амрико маишатидан”(1913.№4.–Б.96-98), “Турк учувчилари”(1913.№5.–Б.121-123), “Арабларда фунун ва кашфиёт”(1914.№11.–Б.96-98), “Хитойда қанча мусулмон бор?”(1914.№14.–Б.232-233), “Афғонистон эшонидан”(1914.№23.–Б.346-347), “Жава мусулмонлари”(1914.№22.–Б.321-322), “Миср ал-Қохирада Жомеъ ал-Азҳар мадрасаси”(1914.№19.–Б.344-348), “Англияда мусулмонлар”(1914.№30.–Б.582), “Туркия ва Франция аҳдномаси”(1914.№31.–Б.611-612), “Хорижий хабарлар”(1914.№36.–Б.864-869), “Франция-Германия уруши”(1914.№41.–Б.990-991), “Японияда талаба маишати” (1914.№43.–Б.1024-1029), “Афғон амирининг японларга эҳсони”(1914.№44.–Б.1049).

3. Адабиёт рукни ўз ичига адабий-танқидий мақола ва парчалар, тақриз ва шеърый асарларни олган: “Шеър ёзувчилар диққатина”(1913.№3.–Б.68), “Учинчи адад “Ойина”даги шеърга тахмис” (1913.№8.–Б.189), “Фаустдан”(1913.№9.–Б.217), “Хушим келмайди!” (1914.№11.–Б.262-263), “Оҳ ва ҳасрат” (1913.№10.–Б.244), “Отингни сот, тўнунгни сот, дўқтур бўл” (1913.№5.–Б.117), “Мубоҳаса” (1913.№7.–Б.169-170), “Туркистонда биринчи миллий тиётр”(1914.№14.–Б.227-231), “Бир аъмо боланинг ҳасрати” (1914.№27.–Б.505), “Танқид сараламоқдур”, “Самарқанда тиётр”(1914.№10.–Б.234), “Мўътабар “Таржумон” ва Исмоилбек Гаспринский жаноблари ҳақинда” (1914. №17.–Б.294), “Ишқ ва ҳавас” (1914.№21.–Б.31), “Киноялик ифтихор” (1914.№37.–Б.886-887), “Ҳазилати мактаб” (1914.№37.–Б.895), “Тажриба меваси”(1914.№42.–Б.995), “Паёми Хайём” (1914.№46.–Б.1108), “Тарғиб ба илм ва маориф”(1914.№56.–Б.94), “Табиб ила сангтарош” (1915.№9.–Б.231-232), “Қарзхоҳ ила қарздор”(1915.№9.–Б.232) ва ҳ.к.

4. Илмий мақолалар рукни. Ушбу рукнда Беҳбудий ва унинг замондошлари ҳамда хориж шарқшунослари (хусусан, Вяткин)нинг тарих, география, тилшунослик, астрономия, анатомия, археологияга доир кузатишлари эълон қилиб борилган: “Шердор мадрасаси”(1913.№1.–Б.), “Тутун ёинки тамаки” (1913.№1.–Б.), “Улуғбек расадхонасинда”(1913.№2.–Б.), “Жуғрофиё чист?” (1913.№2.), “Ер” (1913.№10.), “Тарихи ихтирои башар = одамларнинг чиқарган нимарсалари” (1914.№28), “Ҳайвонотнинг умри” (1914.№11), “Офтоб” (1914.№49), “Қамар = ой” (1914.№57), “Қаҳва = кофе” (1914.№56).

5. Эълонлар *рукнини* журнал ва муштарийларнинг ўзаро ахборот алмашиш минбари бўлган, дейиш мумкин. Идорага келган мактублар ва муҳаррирнинг уларга жавоблари, янги очилган мактаб ва кутубхоналар, нашр этилган китоблар эълони ушбу рукнинг асосини ташкил этади: “Усули жадид мактаби учун босилган тайёр китоблар” (1913.№1), “Муҳаррирнинг таҳрир ва нашр этган асарлари” (1913.№2), “Идорага келган янги асарлар” (1913.№4), “Ташаккур” (1913.№10), “Мушмирзога очиқ мактуб” (1914.№12), “Беш нафар муаллим керак” (1914.№13), “Идорадан” (1914.№15), “Эълон” (1913.№6), “Муҳтарам мақола ёзувчилардан рижо!” (1914.№28), “Тошкандда “Мактаб” кутубхонаси” (1914.№16), “Мусулмоний тақвим жадвали” (1914.№56), “Янги таржима” (1914.№27), “Ойна” муҳаррири муҳтарам Маҳмудхўжа жаноблари сафарга чиқдилар” (1914.№41).

Журнал саҳифаларини тадқиқ этиш жараёнида унинг биринчи йилидаги сонларида турли мавзудаги мақолаларга кенг ўрин берилган бўлса, иккинчи йилга келганда эса, “Ойна”нинг танқид кучи бир оз сусайган, шеърий парчалар миқдори ортиб кетганлигини кузатиш мумкин. Хусусан, ўқувчилардан бири юборган мактубда бу ҳол шундай таъриф этилган: “Ойна” бултур муштарийларга кўзингни оч, деб қичқирар эди. Бу йил эса хонандаларни бешиқда танбур айтиб ухлатмоқдаурки, илгариги маслакида давом этсун”.¹⁰⁸ Агарда журнал мундарижасига эътибор қаратадиган бўлсак, унда турли хорижий ва дохийий хабарлар, илмий мақолалар, гўзал шеър ва насрий асарлар, ҳажвий парчалар – хуллас, муштарийни жалб қила оладиган ранг-барангликни кўрамиз. Бироқ катта режалар билан иш бошлаган журнал муштарийлар томонидан етар-

¹⁰⁸ Хонандалар мактубидан // Ойна. 1915. №8. – Б.203

лича қўллаб-қувватланмади. Унинг ташкил этилгандаги эҳтирослар оташи тез сўнди. Барча ишлар биргина муҳаррир зиммасида қолиб кетди. Бу эса, ўз навбатида, журнал савиясига таъсир этмай қолмади. Ҳамма масалада бўлганидек, “Ойина”га нисбатан ҳам мухлислар нигоҳида икки хил қараш бўлган. Журнал шаънига ёғдирилган “табрик ёғмурлари”¹⁰⁹ билан бир қаторда “Ойина”нинг ташкил топганига кўп вақт ўтмай эътирозлар битилган хатлар ҳам кела бошлади. Фитратнинг “Ҳиммат ва саботи бўлмаган миллатнинг ҳаққи ҳаёти йўқ” номли мақоласида юқорида айтиб ўтилган ҳолат анча батафсил таҳлил этилган. Хусусан, “Бутун Туркистонда бўлмаса ҳам, у катта Самарқанд шаҳрида шул кераклик мажаллани ҳалокатдан қутқаратургон бир неча ҳиммат эгалари йўқмидур ажабо?! Қани ул табрик ёғмурлари! Қани ул ташаккур тўфонлари?...”¹¹⁰ деган изтироб тўла сўзларини келтириш мумкин. Яна бир жиҳатдан олиб қараганда, бу танқидлар “Ойина”нинг доим эътиборда бўлганлигини ҳам далиллайди. Лекин бу эътирозларнинг кўпи бир-бирини инкор қиларди. Беҳбудий журналнинг 15-сонида худди ўшандай бири-бирига жавоб бўлувчи хатлардан бир қанчасини чоп этди. Биринчи мактуб муаллифи “Тошкентлик” журнални ўз фойдаси учун халққа “хушомад” қилаётганликда айблайди. Унинг фикрича, “Ойина” жуда бўш ёзади. Яна бир мактуб муаллифи “Кўқонлик” эса ўқувчилар кўнглига қаттиқ тегадиган ва “халқни ўзидан нафрат қилдурадур”ган услубда давом этса, “Ойина” ўз-ўзидан “синуб” йўқ бўлишини айтиб, “бўш” журналнинг услубини “ўта қаттиғ” деб баҳолайди: “.....алалхусус уламо ва бойларға ҳатто усули жадиидчиларға “Ойина” сўзлари

¹⁰⁹ Фитрат. Ҳиммат ва саботи бўлмаган миллатнинг ҳаққи ҳаёти йўқдир // Ойина. 1915. №7. Б.165.

¹¹⁰ Фитрат. Ҳиммат ва саботи ... // Ойина. 1915. №7. Б.165.

қаттиғ тегиб халқни ўзидан нафрат қилдирадур.уламо ёмон дегандан сўнгра халқ “Ойина”ни ўқумайдурган бўлур. Албатта, халқни хусусан уламони танқид қилинмасун...”¹¹¹ Шу каби “Ойина”га йўл кўрсатувчи яна бир мактубда “Ойина” доим ёмон ишларни топиб ёзади, яхши жиҳатларни кўрмайди, деб танқид қилинади. Яъни Беҳбудий миллат шаънига нолайиқ деб билган иллатларга қарши чиқиб, “Ойина” минбаридан уларга муносабатини билдириб турганлиги танқид қилинмоқда. Мактуб муаллифи муҳаррирнинг бу ишларига қарши чиқади: “...тўй ва маъракани кичик бўлсун, масорифи озайсун, базмлар йўқ бўлсун деб ёзар. Аммо бу нимарсалар аввалдан бор эди. Яна бўлур”.

Кейинги мактубларда журналнинг тили ҳақида гап кетади. Самарқандлик муаллиф форс тилидаги мақола ва шеърлар “Ойина” тилини оғир қилиб қўяётганлигидан нолиб, халқ англайдиган “осон ўзбакий ила” ёзишга чақиради. Яна муаллиф ёзади: “Бизга тарих ва фандан ёзмай, ҳар ким билатургон ва қизиқатургон хабар ва ғалати ажойиботлардан ёзинг. Бу “Ойина”нгиз қизиқ эмас. Ошиқона ғазаллар кўброқ ёзилса яхши бўлурди”. Эътироз кайфиятидан кўриниб турибдики, мактуб эгаси оддий авом вакили. Навбатдаги мактуб мазмуни эса юқоридагисининг акси: “Ойина” тилини авомча ва кўчаги қилиб юборилибдур. Муни авом ўқимайдур. Аҳли илм ва адабиёти жадида ошиқлари ўқийдур”. Мактуб муаллифининг фикрича, журнал авом учун эмас, уни фанний нарсалардан кўпроқ ёзиб, илмийроқ қилиш керак эди. Мактублар ичида биргина форс тилида ёзилгани ҳам бўлиб, унинг муаллифи Мунзим Бухорий эди. Мунзим форсий тилнинг ҳозирда кенг ёйилиб бораётгани ҳолда, нима сабабдан “Ойина” форсча кам ёзади, деб савол қўяди. Муштарийлар раъйига қараб ақалли журнал

¹¹¹ Идорадан // Ойина. 1914.№15. –Б.246.

нинг ярмини бўлса ҳам форсий шеър ва мақолалар билан бойитиш лозимлигини мақбул деб таклиф киритади.¹¹² Бехбудийда эса форсий ва туркийга бир тил, яъни мусулмоний деб ёндашиш мавжуд бўлган.¹¹³ Кўриниб турибдики, ўқувчиларнинг “Ойна”дан кўнгли тўлмаган. Мақола йўлловчилар кам бўлгани сабабли, муҳаррирнинг кўпроқ ижод қилишига тўғри келган. Бир хил услуб ҳам ўқувчиларни зериктириши табиий. Журналнинг баъзи сонларига нисбатан “24 саҳифани ҳамаси Маҳмудхўжани қалами ила тўладур, десак ҳам бўлур”.¹¹⁴ Сабаби юқорида айтилганидек, мақола юборувчилар сийраклашиб қолган эди. Бехбудий буларга жавобан “Ойна” саҳифалари ҳар кимга очиқлигини таъкидлайди.¹¹⁵

“Ойна” журнали жуда оз муштарий билан иккинчи йилини бошлади. Унинг зиммасига ёғилаётган талаблар эса яна-да кучаяди. Энди муштарийлар журнални бошқа нашрлар билан солиштира бошлади. Бухоролик бир мактуб йўлловчи “Ойна”га “Садои Туркистон” имлосини қабул қилиш таклифи билан чиқади. Наманганлик муаллиф “Ойна”ни “Шўро” ва “Дирилик”дек қилиб чиқарилсин, деб кескин талаб қўяди.¹¹⁶ Бехбудий Самарқанддаги матбуот ишлари мукамал эмаслигини, “Дирилик” ва “Шўро”дек чиқармоқ учун яна 15-20 йил вақт кераклигини тушунтиришга уринади. Мирмуҳсин Шермуҳамедов (1895 – 1929) ҳам ўз мактубида журнал мундарижасини “Шўро” каби аввалги саҳифада ёзилишини сўрайди. Ҳамма талабларнинг қондирилиши

¹¹² Идорадан // Ойна. 1914. №15. –Б.246-248

¹¹³ Балдауф, Ингеборг. XX аср ўзбек адабиётига чизгилар. – Тошкент: Маънавият, 2001. –Б.42.

¹¹⁴ Мирмуҳсин Шермуҳаммад ўғли. Муҳаррир ва матбуотимиз // Ойна. 1915. №9.–Б.215-217

¹¹⁵ Идорадан // Ойна. 1914. №52.–Б.1234.

¹¹⁶ Хонандалар мактубидан // Ойна. 1915. №8.–Б.201.

иложсиз бўлгани сабабли Беҳбудий буларни ижросиз қолдирган, деб тахмин қилиш мумкин.

Қарши фикрлар ёзилган мавзуларнинг бири муҳораба, жанг хабарлари эди. Ҳарбий ва сиёсий хабарлар Туркистон матбуотининг энг кўп ўқувчи тўплай оладиган мавзуларидан бири бўлган. Бундай хабарлар газетада бериш учун қулай бўлиб, журнал ойда бир ёки икки марта чиққунига қадар бу хабарлар ўз янгилигини йўқотар эди. “Ойна” журналида муҳораба хабарларининг берилишига М.Шермухамедов кўп эътироз билдирган. Ҳатто айрим шундай илтимослар билан хат йўллаган муаллифларни танқид остига олади: “Муҳораба хабарлари ёки суду судя воқеотлари ёзилмаса яхши бўлур, нимагаки бошқа жаридалардан бул воқеалар илгарироқ эшитилур”.¹¹⁷ Беҳбудий ҳам ушбу фикрлар тарафдори бўлган. У муҳораба хабарларини ўқиш учун “Садои Туркистон” ва “Садои Фарғона”ни тавсия қилади. Журнал услубини эса адабий, илмий, тарихий, фанний мақолалардан иборат бўлишини лозим деб билди.¹¹⁸

Идорага келувчи мактубларда ошиқона шеър ихлосмандлари кўп учрайди. Шу кезларда жадидлар орасида ошиқона ғазаллар ёзиш қаттиқ қораланар эди. Ишқий-анъанавий шеърлар бутунлай инкор этилмаган. Хусусан, “Ойна” журналида ҳам бадий жиҳатдан пухта ишқий шеърлар чоп этиб турилган. Фақат бу даврда адабиёт миллий озодлик, мустақиллик ғояларини асосий ўринда туришини талаб қиларди. Шу боис маърифий руҳдаги бир хил шеърлар кўп берилган. Масалан, “Танбеҳ ва баёни воқеъ” (1913.№1.–Б.9-10), “Эътироф” (1913.№3.–Б.64), “Ҳамият аҳлина!” (1914.№4.–Б.223), “Йиғлар

¹¹⁷ Хонандалар мактубидан // Ойна. 1915. №8.–Б.202.

¹¹⁸ Идорадан // Ойна. 1914. №52.–Б.1234.

биза” (1914.№15.–Б.255), “Таассуф” (1914.№18.Б.327) каби шеърлар мазмун жиҳатдан ўхшаш.

“Ойина” ташкил этилган кунидан унинг фаолияти ва мазмунини бойитиш тўғрисида турли-туман маслаҳатлар журналнинг охирги сонига қадар ёнма-ён кетди. Уларда мақолалар ҳажми икки саҳифадан ошмаслиги, журнал “қалинроқ” бўлиши ва кўпроқ чиқишини хоҳловчи талаблар янграй бошлади. Қуруқ маслаҳатлар кўп эди. Лекин журналнинг тараққийси учун амалий иш қиладиганлар йўқ эди ҳисоби. Беҳбудий бу истакларни амалга ошириш учун пул ва кўнгиллилар йўқлигини, ўзининг “касал нимкора” ҳоли билан бу ишда ожизлигини очиқ-ойдин ёзди.¹¹⁹

“Ойина”нинг аста-секин дарз кетаётганини сўнгги сонларидан ҳам пайқаш мумкин. Аввал бошида Таваллодан бошланган юз ўгиришлар¹²⁰ самарқандлик зиёлиларга ҳам ўтди. Ҳожи Муин, Саидахмад Васлий Самарқандий, Сиддиқий-Ажзийлар “Ойина”дан “қалам”ларини тўхтатди. Журнал Беҳбудийнинг илмий мақола ва шеърлари жамланган тўпламга айланиб қолаётган эди. Шу ўринда Мирмуҳсин Шермухамедовнинг қуйидаги фикрларини келтириш ўринли: “...бизда янги бир асар қўруна бошласа 5-6 кун бақриб-чақриб шеър ва мақола ёзармиз, сўнгра чарчаган киши бўлиб ўз манфаатимизга бечора миллатни қурбон қилиб ўлтуруворамиз. Шунинг учун бизим ўртамизда матбуот эътиборсизлануб борадур”.¹²¹ Ушбу “арзнома”лардан сезиш мумкинки, “Ойина” ҳақиқатан ҳам халқ қалбига умумий йўл топа олмаган”.¹²²

¹¹⁹ Хонандалар мактубидан // Ойина, 1915. №8. –Б.201.

¹²⁰ Ётироз // Туркестон вилоятининг газети, 1914. №22.

¹²¹ **Мирмуҳсин Шермухаммад ўғли.** Муҳаррир ва матбуотимиз // Ойина. 1915. №9. – Б.215-217

¹²² **Абдирашидов, З.** Исмаил Гаспринский и Туркестан в начале XX века: связи-отношения-влияние. Ташкент: Akademnashr, 2011. –Б.319.

1914 йил 52 сонидан кейин “Ойна” ўз фаолиятини тўхтатишга қарор қилди. Бироқ идорага келган илтимослар сабаб 68-сонигача давом этди. 1915 йил 15 июндаги 16 сон (68) дан “Ойна” тугатилди. Идора бунинг сўнгги сабаби қилиб муҳаррирнинг бетоблиги ва таҳрир этувчи кишининг йўқлигидан деб кўрсатди. Билдиришномада “Ойна”нинг 17(69)-сони чиқарилади, дейилган бўлса-да, журнал қайтиб дунё юзини кўрмади.

“Ойна” журнали қисқа умр кўрган бўлса-да, унда чоп қилинган адабий-танқидий ҳамда илмий-маърифий мақола ва шеърлар XX аср адабиётининг номаълум саҳифалари ҳақида маълумот беради. Маҳмудхўжа Беҳбудий ижодкорлигининг энг қизғин ва муҳим томонларини очиб беришда, шубҳасиз, “Ойна” журнали катта ўрин тутади.

МАҲМУДХЎЖА БЕҲБУДИЙНИНГ ТАШҚИ ДАВРИЙ МАТБУОТДАГИ ПУБЛИЦИСТИК ФАОЛИЯТИГА БИР НАЗАР¹²³

Маҳмудхўжа Беҳбудий Туркистондаги барча жадидлар, маърифатпарварларни бирлаштиришга интиланган йирик шахсдир. Ҳожи Муин таърифлаганидек, “Биздаги янгилик раҳбарларининг бири ва балки биринчиси, шубҳасиз Маҳмудхўжа Беҳбудийдир. Беҳбудий афанди уйғониш даври ва ўзбек адабиёти тарихида биринчи ўрунни олурға лойиқ бир зотдур...”¹²⁴

Шу билан бир қаторда у бутун Россия империясидаги илғор, хур фикрли, ислоҳотчи мусулмонлар билан мунтазам алоқада бўлиб турган. Айниқса, у

¹²³ Тарихнинг номаълум саҳифалари – 4. – Тошкент: Фафур Фулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2013. –Б.270–277.

¹²⁴ Муин, Ҳожи. Маҳмудхўжа Беҳбудий. // Учқун, 1923, №1.

крим-татар маърифатпарвари, Россия мусулмонлари орасида ёйилган жадидчилик – янгиланиш ҳаракатининг асосчиси Исмоил Гаспринскийнинг содиқ мухлисларидан, шогирдларидан бири десак, хато бўлмас. Чунки унинг фикрлари, қарашлари кўпда Гаспринский тутган йўлга, олиб борган ишларига мувофиқ тушган. Бу ҳолни Беҳбудийнинг ўзи ҳам мақолаларида тилга олади. Немис олимаси профессор Ингеборг Балдауф таъкидлашича, Беҳбудий Гаспринскийнинг “мусулмон жамияти ижтиҳод эшикларини ланг очиб, яхшилик томон юз тутади, ҳозирда ҳукм суриб турган бидъат, хурофотдан халос бўлади” деган фикрларини жон-дилдан маъқуллар, ўзи ҳам шу фикрда эди.¹²⁵

Беҳбудий Туркистон аҳолисини маърифатли, билимли қилишда жуда сермахсул, сермазмун фаолият олиб борди. Яна Ҳожи Муин сўзлари билан айтадиган бўлсак, “Беҳбудий афанди... қўлига қалам олиб, ...Туркистоннинг янгилик ва юксалишига ҳормай-толмай, таллашиб-тортишиб хидмат қилгон бирдан-бир муҳаррир ва йўлбошчи”¹²⁶ эди. Унинг ушбу фаолиятининг энг муҳим бир қисмини журналистлик, газетачилик ташкил қилади. У бир қанча вақтли матбуот нашрларини чиқариш билан бирга, “Хуршид”, “Тужжор”, “Ҳақиқат” (кейинчалик “Шухрат”) каби маҳаллий газета ва журналларда иштирокидан ташқари Кафказ, Қрим, Волгабўйи мусулмонларининг вақтли нашрларида ҳам фаол қатнашиб турган.¹²⁷ “Беҳбудий афанди, ёзади Ҳожи Муин, Кафказ, Тотористон ва Туркистонда чиққан матбуотда доим адабий, илмий, ижтимоий

¹²⁵ Бу ҳақда қаранг: Балдауф, Ингеборг. XX аср ўзбек адабиётига чизгилар. Т.: Маънавият, 2001. –Б.25.

¹²⁶ Муин, Ҳ. Маҳмудхўжа Беҳбудий. // Учкун, 1923, №1.

¹²⁷ Бу ҳақда қаранг: Балдауф, Ингеборг. XX аср ўз... –Б.26.

ва сиёсий мақолалар ёзиб турар эди.”¹²⁸

Бехбудий жами 18 вақтли матбуот нашрларида фаол қатнашган ва жами мақолаларининг сони 200 га яқин бўлган.¹²⁹ Ҳожи Муин кўрсатган бу нашрлар орасида Туркистондан ташқарида нашр қилинган “Таржимон”, “Вақт”, “Шўро”, “Тирик сўз”, “Улфат”, “Иршод”, “Тоза ҳаёт” каби ўз даврининг машҳур газета ва журналларини кўришимиз мумкин.

Бехбудий мақолаларнинг аксарияти Туркистон мактаб-мадрасаларининг ислоҳи, бу борада қилинаётган саъй-ҳаракатлар ҳақида эди. “Бехбудий мақолаларининг кўбиси муҳим мавзуларда ёзилгон бўлуб, ҳануз эскирган эмас ва бу кунларда ҳам биз учун дастуруламал бўлатурғон фойдалиқ сўзлардур”¹³⁰, деб ёзади ўз вақтида Ҳожи Муин. Масалан, унинг “Таржимон”даги “Туркистонда мактаб лисони” (1909 йил, 14, 21-сонлар) мақоласи “...мактаб лисони таҳсиласи бобинда баҳс...” бўлиб, бунда Бехбудий Туркистондаги мактабларда таҳсил бир тиллик эмас, бир неча тиллик бўлишини ёқлаб чиққан эди.

Бехбудийнинг Туркистондан ташқаридаги вақтли нашрлардаги фаолиятини кузатар эканмиз, унда вақт жиҳатдан маълум бир чегараланишни кузатамиз, яъни 1909-1913 йиллар орасида у ўша нашрларда фаолроқ иштирок этган ва ўз мақолаларига “Муфтийи дорулқазо Маҳмудхўжа бин Бехбудхўжа”, “Дорулқазо муфтиларидан: Маҳмудхўжа Бехбудий” каби имзолар қўйган.

Шуниси ачинарлики, Туркистон жадидларининг етакчиси бўлган Бехбудийнинг ўлкадан ташқаридаги вақтли матбуотда эълон қилинган мақолалари ҳалигача тўпланиб, тадқиқ этилмаган. Бу Бехбудий

¹²⁸ Муин, Ҳ. Маҳмудхўжа Бехбудий. // Зарафшон, 1923, 25 март.

¹²⁹ Юқоридаги манба.

¹³⁰ Муин, Ҳ. Маҳмудхўжа Бехбудий. // Зарафшон, 1923, 25 март.

ижодини ўрганишда ҳозирги тадқиқотчилар олдида турган долзарб вазифалардан бири ҳисобланади.

Юқоридаги фикрлардан келиб чиқиб, ушбу қисқа мақола сўнгида Беҳбудийнинг “Таржимон” газетаси ва “Шўро” журналида босилган айрим мақолаларининг матни илова қилинмоқда. Беҳбудийнинг илова берилган мақолалардаги фикр ва қарашлари унинг фаолиятидаги янги қирраларни очишга хизмат қилиши муҳаққақдир. Масалан, Беҳбудийнинг Фарғона вилояти бўйлаб 1908 йили саёҳатга чиққани ҳанузгача номаълум эди ёки граф Пален билан бўлган учрашувида кўрилган асосий масалалар Туркистон мактабларида ўқитиш тили бўлгани ва ҳоказо. Мақолаларнинг матни, тили ва услуби сақланди.

Ҳақиқат ҳар тарафдан зуҳур эдар¹³¹

“Улфат” рафиқимизнинг 20 нчи нўмерли нусхасинда шаҳри Самарқанднинг аҳли ирфон қозиси фазилатлу ал-Ҳож Маҳмудхўжа жанобларининг пек гўзал бир мактуби кўрилди. Лисони умумий ва лисони адаб масаласина доир энг эски Туркистон, энг қадим Ватан ўлан Самарқанддан чиқмиш довуш ва садоя диққат буюрдук, қози Маҳмудхўжа буюруюр.

“Русия мамлакатининг ҳар бир тарафинда беш-ўн нафар ғазита, авроқи фанния ўқувчи муслмонлари бўлундиғи каби бизнинг Самарқандда ҳам ўқувчилар топиладур. Адабиёти жадида қорийларининг мажмуъиға “Таржимон”, “Улфат”, “Иршод”, “Ҳаёт” ила “Юлдуз”, “Озод”, “Нур” ва амсоли арз этилса, шубҳа йўқки, бизим жиҳатнинг адабиёти жадида ила машғул кишилари аввалги синф авроқни иккинчидан таржиҳ эдарлар. Аввалгиларнинг мутолааси осон ўлғонға

¹³¹ Таржимон, 1906, №48

кўра мазмунига воқиф ўлурлар. Туркий ғазита ва рисо-
лаларни истиёол этмамиш туркистонлига мазкур икки
синф варақалар кўстарулуб суол эдилса, албатта биринчи
синфга тушунадурки, сиза тажриба ила собит ўлмишдур.

Юқорида мазкур сўзларга неки ёлғиз Самарқанд
ғазитахонлари иқроор этсалар, балки Осиёи Вусто-
даги барча адабиёти жадида шоғиллари наздига
мақбуллиги ҳар жиҳатдан собитдур. Адабиёти жадида
қироати ила машғул: бухорий, тошкандий, хўқандий,
едисувли, хивали одамлардан бен кендим истифор эт-
дим. Мақола ва мактубларина диққат этдимки, лисо-
ни ҳол ва қол ила ҳаб биринчи синфни иккинчидан
таржиҳ ва таҳсин эдарлар. Бунга далил иқома адаби-
лирам. Зеро, бир тарафнинг авом-ўрам тили ила ёзил-
миш ғазита ё мактуб дигар тарафда аслан ва қатъан
мафҳум ўлмас. Янги адабиёт ва ғазиталардан беҳабар
туркистонли муллоға “Таржимон” ила “Нур”; “Улфат”
ила “Озод” кўстарилса, “Таржимон” ила “Улфат”га тез-
лик ила тушунадир; чунончи, биз тажриба этуб бил-
дик. Русияда туркий ғазиталарнинг аксар муштарий-
лари адабиёти жадида ошиқи толибларидир. Фанний,
адабий, сиёсий мақолаларни коффа авом-ўрам тили
ила ёзмоқ мумкин дагилдир. Фанний, адабий, сиёсий
шайлар куч-кулфат ила ўрам тилинда ёзулсада, авом
фаҳмламайдир. Фаҳмласа ҳам илтифот этмайдир.
Адабиёт, қироати жаридая одат этмамиш муллолар
янги шева ила ёзилмиш рисоаларни ўқумасаларда,
адабий тилни таржиҳ эдарлар.

Ҳар тарафда ўрам тилига иқтидо қилуб, китоб,
ғазиталаримизни олар тилига беш-ўн сана ёзар эсак,
басбутун тилимиз қолишмаз; қоидалик туркий тил-
дан маҳрум бўлажағимиз лозим келадур.

Рубъи асрдан беру миллатимизга тил ва қалами,

қуввати қалби ила хидмат эткан, матбуоти жадида-миз раиси ҳам отаси жаноб Исмоилбек ҳазратларина тил бобинда таъбийят этмак Русияда бор барча муҳаррирларга лозимдур. Такрор арз қиламанки, туркистонийлар “Таржимон”, “Улфат”, “Миръот”, “Ҳаёт”, “Иршод” мактуботина “Юлдуз”, “Озод”, “Қозон мухбири” ва бошқалардан тезрак тушунадир.

Шу кун биза бир шева керакки, Русия дохилинда 25 милйун аҳли исломнинг синфи олийи ва васатийи ўшал шева ила бири-бирига ифодаи мурод эда билсун. Бу кун биза бир шеваи васатияя иттихоз этмак лозимдирки, беш-ўн санагача барча мактабларими-за таъсир эда билсин; Русиянинг ҳар бир тарафида чифатурғон авлоди ахлоф ояндамиз умуман бир лисони адабия молик ўлсун; Қримда, Қофқозда таълиф ўлинмиш китоб Туркистонда, Қозонда, Сибирда ўқула билсин; бир мактаб ичин таълиф ўлинмиш китоб Русияда вор ҳамма мактабларда ўқурлуқ ўлсин.

Яъни бизим Русия мусулмонларининг лисони адабиялари, мактаб, мадраса проғромлари, усули маъишатлари бир бўлса керакки, иқтизойи ҳол, ижоди замон шудур. Бунинг мабдаи асоси, таъотийи афкори тавҳиди лисон эмасму?”

Туркистонда мактаб лисони¹³² (идорая мактуб)

“Вақт” ва “Таржимон” жаридаларинда Самарқанд мактаби лисони таҳсиласи бобинда баҳслар ўқулмиш эди. Самарқанднинг тараққийпарварлари орасиндада ойлардан бери лаҳжа баҳслари эдилмакдадир. Ушбу фурсатдан истифода эдарак лисондан ўтри банда бир қоч сатр ёзмоқ истаюрам.

Туркистонда қоим балдалар ичинда Самарқанд,

¹³² Таржимон, 1909, №14, 21

Хўжанд балдалари, Ўратеба, Панжикент, Конибодом ва бошқа бир қоч қасабаларининг аҳли ўзбакий, тожик тилларини таҳсилсиз билиёрлар. Туркистоннинг тоғларинда сокин аҳолининг аксари форсий ва бироз миқдори туркий ила мутакаллимдирки, бунлар турк, барлос ва соир қабилалардир.

Ўзбакий ва тожикий дедим, туркий ва форсий дагил, яъни форсий ва туркий қадим ва жадид шеваларинда муҳаррири адабий жумлалари фаҳм ва идрокдан ожиздирлар. Анжақ, ғоят маҳдуд омман ва урфан бу ҳолдан мустаснодир. Самарқандда юз қадар маҳаллар вордирки, баъзисинда ўзбакий, баъзисинда тожикий ва баъзисинда бу икки лаҳжа қоришиқ сўйланур. Ғарибдурки, қари-қўжа ва авлоддан иборат оилада жўжуқ онасила тожикий, отасила туркча сўйлар. Жаноб устод, қудуми баҳжат лузумингиз шарафила муфтахир ўлан қулбаи фақиронамда мавжуд икки оиланинг бириси форсий, дигари туркий ва ҳар бири мухотабина ўз лисонила хитоб эдар. Бу ҳол бутун Самарқандда ҳукмфармодир. Шўйлаки, аҳолимиз ҳар икки лисон ила ифодаи марома қодирдур. Туркистоннинг бошқа балдалари бу хосиятдан маҳрум ўлароқ ҳаб ўзбакийдир.

Келалим расмият ва идора лисонина. Ал-он Туркистонда Дору-л-қазо ва улус ва вулус маҳкамаларинда дафтарлар ва расмий авроқ куллиян туркча ёзилур. Ҳукумата тақдим эдилар арзиҳол ва коғазлар русча ёки туркча ёзилмалидир. Фақат Дору-л-қазолара муфти тарафиндан ёзилуб верилан фатволар форсийча ёзилуб Дору-л-қазо котиблари тарафиндан яна дафтарлара туркча қайт ва забт ўлинурки, бу ҳоллар икки тилнинг таҳсилина сабаб ва лузум ўлур.

Эски замондан бери Туркистон, Афғонистон, Бухоро,

Хива, Эрон, Қирғизистон орасинда ўлан тижорат ва муносабат ила икки лисоннинг таҳсилина ҳожат ўлмиш. Шимди русчада, баъзан французча дахи лузум кўстариюр. Хонлар замонасина назар эдилурса, маҳкамаи шаръия авроқининг форсий ва хон девонларининг авроқи туркий ўлдиғи кўрилуур. Бу ҳол ёлғиз Самарқанда махсус ўлмаюб Туркистони Русий ва Туркистони Афғоний, Хива ва Бухоро ўлкаларина ҳам хосдир.

Макотиби қадимада ҳол яна бўйлачадир. Ўқилан ва мақдовли китоблар – Навоий, Фузулий, Бедил, Ҳофиз, Саъдий, “Саботу-л-ожизин”, “Муроду-л-орифин” ва ғойридикри, баъзи форсий ва баъзи туркий ўлдиғи жумлая маълумдур.

Бу сўнг замонда усули жадида номила ислоҳ эдилмиш ва очилмиш мактаблара келинча, бунлар “Таржимон”и ғарро таъсирила алифбодан интиҳосина қадар туркча дарс вериб, Туркистонда туркчанинг интишорина хидмат қилмақдадир.

Авоил ҳолда лисон дарси хоҳ туркий ва форсий ўлсин – мажбур “табиий” суратда янги мактаблара туркча китобларла туркча дарслар верилдиғи форсийлар ичин оғир бир ҳол эди. Буни мушоҳада этиб, Туркистонда усули жадида монандиға аввал дафъа алифбо ва жуғрофия ва форсий тартиб ва табъ этдирмак мухлисингиз баҳмиға тушди ва модомики Туркистонда туркий ва форсий тили қоришиқ, ҳамда нофиъ суратда қоришиқдир. “Мактуботу-л-атфол” номила мўътадил шевада туркий ва форсий қоришиқ бир иншо рисоласи тартиб ва табъ этдириб, “Тавҳиди лисон” бобинда, муқаддимасинда баъзи ожизона мутолаа ёздимки, баъзи муаллим ва муташаррифларнинг диққатинида жалб этди ва бендан суоллар эдилди. Бу иншо шимдилиқ Туркистон мактабларина оз-оз кириюр.

Бу қоришиқ иншо Сирдарё ва Фарғона вилоятлариндаги мактабларнинг ва икки лисона ошно кишиларнинг ҳушина кедирмиш. Насл ҳушина кетмасин, кечан сана Фарғона мактаб ва мадрасаларина зиёрата кездигим аснода кўрдимки, дарс китоблари арабий. Муаллим ва мутааллимлар турк ва тақрир эса аксарият ила форсийдир. Аммо янги мактабларина боқилса, сирф татар муаллимларини Бедил ва Ҳофиздан дарс вермая аҳоли мажбур этмиш. Бу одат ҳам музирр, ҳам ноқисдир.

Туркистон хонларидан Амири Фарғона Умархон ҳазратларининг “Девони амирия”сина боқиюрмисиз? Шеърлари, назм ва насрлари ҳаб қоришиқ ўлуб, форсий ва туркий риштаи назм ... таҳрира чегамаздир.

Фузулий, Навоий, “Хамсаи куллиёт”, Фузулий, Ҳувайдо, “Мабдаи нур”, Сўфи Оллоёр илаҳ туркий девонлар баъда Ҳофиз, Бедил, Низомий илаҳ форсий девонлар каби манзум асарлар ва ададсиз тасаввуф, ахлоқ, фикҳ ва адабиёт, назм ва наср китоблар Туркистонда форсий ва туркий лисонларини турк ва форсий ақвоми мухталифалари байнинда олтин эди...

Ҳозирги айёмимиза боқалим, матбуоти жадида ва рубъи асрдан бери “Таржимон” воситасила туркий ва адабиёти жадидаи асрия ва эҳтиёжоти мадания ила ошно ашхоси киром орасинда макотиб ва адабиёти жадида муҳаббат ва рағбат хейли ортмишдир. Фикримча, бу истило давом эдар ҳамда ниҳоятсиз давом эдар. Қозон шевасина нисбатан Қрим, Қофқоз ва Усмонли шеваси туркистонлилар асҳалдур. Чунки, зотан Туркистон лисони адабияси туркий ва форсий ва арабийдан мураккабдур. Шимол туркларининг лаҳжасина русча кўб махлут ўлмиш ва бизим шевада эса арабий чўқдир.

Туркистон макотиби жадидиянинг “лисони истиқболияси” ёинки проғрам лисониясиндан бир қоч сатр ёза-

лим. Умумрусия мусулмонларинда, Туркистони Русий ва Самарқандда усули савтия мактаблари “туркийча” ўлароқ вужуда чиқди. Жумла муаллим, устод ва муовинлар туркий “Таржимон” тили соясинда матлаб ва маълумота ноил ўлдилар. Турк тили ва адабиёти Русия мусулмонларини саййид эдажақдир. Матбуот бунга шоҳиддур.

Таассуби лисония кўстармиш жаридалара бу кун боқилса кечан санадаги шевасини хейли адабий этди-ги кўрилуру. Даҳа муқаддамги қабо шеваси хафо ва ... пардасиға бурунмиш. Мактаблар ва бутун осор ва расоили жадида иккинчи ва учинчи давра ва таъьларинда бу қоида ябарий суратда итоат эдарлар. Бу жабар табиъатдир. Бизда бу табиъата тобеъ бўлиниюрис. Фикри ожизимча, Туркистон макотиби ибтидоиялари дўрт санали ўлуб, лисони форсий ғолиб маҳаллардаги макотибнинг биринчи ва иккинчи саналари форсий ва учинчи, дўртинчи саналари форсий ва туркий мўътадил шевада таълим ва таҳсил этмалидир. Лисони туркий ғолиб маҳалларда эса мазкур усули акс этдириб, икки тилимизни бақосина хидмат этмалидир.

Туркистон муфаттиши ғраф Паленға ва они мутаъаддид ёвурлариға макотиби Туркистон бобинда арз ва тақдим эдилмиш лойиҳаи ожизонамда Туркистон тили туркий ва форсийлиги ва русларнинг занн ва орзу этдиклари хос форсий ўлмадиғини далоили лозима ила кўстардим. Ҳамда “Адабиёти туркия ва форсияни янги фикрлилар янги мактаблара идхол этмишлар” деган суола “Хайр, афандим. Туркистон мактабларинда туркий ва форсий тиллари ва адабиёти янгилар идхол этмади, балки туркистонлиларни ё турк ё форсликлариндан ўтри адабиёти туркия ва форсия азалдан бери ворки, эски мактабларда мавжуд эди. Навоий, Ғузулий, Бедил, Ҳофиз, Саъдий ва соирлар бунга

Маҳмудхўжа Беҳбудий ва унинг «Ойна» журнали шаҳодат верирлар....”, дея шафоан ва таҳриран жавоб вермиш эдим.

Лисон ва мактаб масаласинда “Таржимон” муриди бўлиндиғим ва бу масалада аҳволи миллиямиза мувофиқ бўлиндиғим мастур дагилдир.

Самарқанд муаллимлари орасинда мактаб програмини сирф форсий этмак тарафдориде вордир. Туркий програм орзу эданларда вордир. Лекин Тошканд ва Хўқанд муаллимлариндан аксарияти мактабларини икки лисон узра бино этмакдадир.

Туркистон муаллимлари таътилда жамъ ўлуб мажлис этса эдилар чўқ хайрли ўлурди. Чунки ихтилофи програмдан ихтилофи масолик ва ихтилофи маълумот ва ондан эса нифоқ туғар.

Муфти Дору-л-қазо Маҳмудхўжа бин Беҳбудхўжа. Самарқанд.

Амир Дониёлнинг қабрдан ёзмиш мактуби¹³³

Мен, Бухоро аморатинда ҳозирги амирларнинг жадди аълолари ва силсилаи ҳозиранинг муассисидурман. (Ҳозирги Бухоро амири ҳазратлари ота тарафиндан турк уруғи манғит қабиласиндан ўлуб, она тарафиндан араб ва саййиддурлар). Буюк Бухоро ва Туркистоннинг подшоҳи эрдим. Туркистон ўлкасидаги боши бузуқ хонларини ва ҳадсиз ўлан ўзи бек (ўзбак) эл бекларини кўб меҳнат ва кўб ғайрат ва сиёсат ила лашкарим ионати сабабли ўзима байъат этдирдим ва бу кунги Бухоро аморатини ташкил этмиш эдим. Шўйлаки, Туркистон туғ беклари, эл хонлари хидматима муҳайё эдилар. Буюк Туркистон ўзбаклари ва барча улус халқи ва турк қабоили “Дониёл оталиқ” лақаби олиясини вермишларди. Тутмиш усулимдан бири, муҳим ишларда барча беклар

¹³³ Шўро, 1912, №23.

сўзларини тингламоқ ва охирида ўз раъйим била ишламак эди. Онингчун, ҳатто, севикли рафиқам Ойим: “Билмам нечун бегим, ҳар ким сўзини маъқул дерсан?”, – дея манга эл-улус ишлари тўғрисида шиддатли эътирозларда бўлинув эди. Мен-да: “Шоҳмурод онаси: Сенинг сўзинг-да маъқул!”–дердим. Бу жумла, ушбу кунда Туркистон турклари орасинда оталар сўзи қаториндадир.

Хусусий маишатдан-да бир лавҳа кўстарайин: Севикли бойбуччам ҳайит ва арафа кунларинда мени йўқлаб турарди. “Халқ болалари ҳайитда гул каби кийинур, ястанур, аммо Шоҳмурод жоним эски кийимда!” – дея ҳасратланурди. Мен эса муқаррарий вазифамни байтулмолдан пишаги олуб, бойбуччамни арзо этардим. Баъзан, байтулмолчи талабимни қабул этмаса, муътал қолур эдим. Ўтканлар ўтсун! Хайрул хулқим, севикли ўғлум Шоҳмурод валиниъам, маним алқо отим ва тарбиям бўйинча юртим юрт қўшди. “Марв” ва бошқа ўлкаларни мамлакатима илҳақ этди. Кандиси эса байтулмола тикилмасди. Қашқа пўстин (тулуп)ни ёзда сиртини киярди ва мадраса шогирдлариндан ўлуб, олим ва парҳезкор эди. Табаъаси они “Амири Чет макон” дерларди. Бобом Темур ҳазратларидан қолмиш муборак даҳмалар (мозор, марқад) ва аллома Улуғбек ва Ялангтўш Баҳодир ва Шайбонийхон ва ўзга эзгулардан қолмиш мадраса ва мақбара ҳам савмаъаларини татҳир ва таъмир этдуруб, буюк Темурдан қолма “Қўктош” тахтина “Самарқанд”да жулус этди. Темурнинг пойтахти ўлан “Самарқанд”да қурт ва қушдан ҳамда ҳоли эски иморатлардан бошқа бир шай йўқ ва дохийий фитналар сабаб шаҳар одамсиз қолмиш экан. Бу кунги 155 маҳалласини муҳожирлар ила тўлдурди. “Самарқанд” мадрасалари маним бу даҳмам каби зор ва хароб экан.

У канди али-ла супурди ва татҳир этди. Шаҳарнинг ўртасиндаги “Шош суқба”ни у бино этди... Оҳ, воҳ! Ҳепсини ёзмоға тоқатим йўқ ва менга кераги-да йўқ. Мен охират одами, дунё ила алоқам йўқ. Хулосасини айтайин: Ҳозирги Бухоро амири зоти анвар Олимхон, маним 7нчи халафим ва авлодимдур. Кечалим.

1192 санасинда Хўжа Баҳоуддин живоринда бино қилғон ўз дахмаи фақиронамда 1199 санасиндан нари ётмоқдаман. Мендан қолмиш мамлакат ва иморат инқозини меним ворисларим насил идора этсалар этсунлар. Онда ишим йўқ. Фақат меним талабим “Нақшдори об” ўлан Бухоро ҳукуматидан, у эшитмаса Бухоронинг бу кунги танпарвар уламосидан, у эшитмаса шариат ила омил ҳар ким вор эса, ондин рижо эдарамки, меним дахма ва қуббам атрофидаги мадраса ва қорийхоналаримдан жаззам ва чириган махлуқ васоиллар гуруҳини йўқ этуб, бу муқаддас мадраса ва қорийхонамга талаба ва қорийлар қўйсунлар. (Ал-он бу мадраса ва дахмада пес, мохов ҳам шоллар туради.) Живориндаги масжид, охур ва оғил ва ҳужралар эса моховлар музбаласидир.

Атрофдаги 20-30 ҳужра талаба учун бино қилинмиш эди. Бу кун ҳар бир ҳужранинг вақфи 100 сўмдан зиёдадур. Яна имом, муаззин ва мударрис ва ходимлар учун кофий вақфлар бордурки, сана басана олуб турдиқлари ҳолда вазифаларини ифо этмаюрлар. Бу ўрунға махсус ўлан имом ва мударрислар доиман Бухорода туриб, асло бунда келмаюрлар. Ҳужраларимни вақфлари учун бойлар 300-600 сўмларға олуб, сотиб турурлар. Бухоро қозилари ва муфтилари қаю шариатга татбиқ этибдур, бу ботил байъ ва шароға рухсат бералар. Оҳ, тирик бўлса эдим, онларнинг бўйинларина замонамдаги “ғул бозорбеги”м солур

эдим (жонилариға махсус темир занжир). Лекин кима сўйлайин? Меним бу кунги турбадорам моховлардир. Модомики, бухоролилар бу ҳолларини кўрмаслар на-чора, жариди ва матбуот воситаси ила фарёд эдарга мажбур ўлдим. Хўжа Баҳоуддин зиёратина кирғонда йўлдоғи масжид ва дахма манимдур. Заввор ва сайёхлар кўрсунларда, ибрат олсунлар ва бухоролиларнинг лоқайдликларини билсунлар. Боқий дуо ва салом.

Бухоро ҳукуматини таъсис эдувчи: амир Дониёл

Ушбу сана 14-20 ўктябринда Бухорода саёҳат этдим. Бухоро эски шаҳардур. Эски асбоб ва эски одат мабулдур. Ҳар бир сайёҳ ўз табиатина мувофиқ эски шайлар оқтарар. Мен-да эски хабар ва эски васойиқ оқтардим. Ҳазрат Баҳоуддин ва амир Дониёл зиёратлари асносинда қўлима баъзи шайлар кирди. Онлардан бири Дониёл оталиқ марҳумнинг ушбу мактубидур. Мўътабар “Шўро” ўқувчиларина тухфа этмак нияти ила бу мактубнинг нусхасини идорага юбордим. Келажақда бошқа васойиқлар-да ирсол ўлунур.

*“Самарқанд” дорул-қазо муфтийларидан:
Маҳмудхўжа Бехбудий.*

XX АСР БОШЛАРИ ЎЗБЕК ВАҚТЛИ МАТБУОТИНИНГ ТАШҚИ ДАВРИЙ НАШРЛАР БИЛАН АЛОҚАЛАРИ

(“Ойна” журнали мисолида)

Ўзбек, турк, татар, озарбайжон, эрон, араб уйғониш ҳаракати вакиллари бир-бирлари билан матбуот орқали ҳар доим алоқа ўрнатиб боришган. Туркистон матбуоти нашрларида учровчи иқтибослар ҳам бу муносабатларнинг бир далили бўла олади. Аслида, рус ва хориж матбуотидан иқтибослар бериб бориш маҳаллий матбуот учун цензура ўрнатган талаблардан бири бўлган. Кўпчилик муҳаррирларнинг матбуот очишга рухсат олиш учун тайёрлаган дастурларида мана шу банд ҳам қайд этиб ўтилган.¹³⁴ Бехбудийнинг ўзи ҳам мунтазам равишда ташқи даврий нашрлар билан танишиб борганидек, “Ойна” учун улардаги энг аҳамиятли хабарлардан иқтибослар олган.¹³⁵ “Таржимон”, “Вақт”, “Юлдуз”, “Сабоҳ”, “Қуёш”, “Чехранамо”, “Ал-Ҳилол”, “Шўро”, “Мулла Насриддин”, “Ислом мажмуаси”, “Сирож ул-ахбор” каби вақтли матбуот нашрларидан келтирилган иқтибосларни журналнинг деярли ҳамма сонидан кузатиш мумкин. Ушбу кўчириб босилган материалларни қуйидаги йўналишларга ажратиб кўрсатиш мумкин:

¹³⁴ Дўстқораев, Б. Ўзбекистон журналистикаси тарихи. –Тошкент: Ўзбекистон, 2009. – Б.190.

¹³⁵ “Бехбудия кутубхонаси” да ҳам “Сирож ул-ахбор” (Афғонистон), “Қадинлар дунёси” (Қозон), “Чехранамо” (Миср), “Ҳабл ул-матин” (Калкутта), “Таржимон” (Боғчасарой), “Мулла Насриддин” (Боку), “Юлдуз” (Қозон), “Шўро” (Оренбург) сингари ташқи нашр нусхалари бўлган. Бу ҳақда қаранг: “Ойна”.1914. №27-62.

1. *Таълим ва маориф мавзусидаги иқтибослар.* Бу мавзудаги кўчирма материалларда чет ўлкаларда жорий қилинган таълим тизими ҳақида маълумотлар, олиб борилган ёки ўтказилаётган ислоҳотлар, мактаб ва маориф ишларига кўпроқ урғу берилади.¹³⁶

2. *Мусулмонлар ҳаёти акс этган мавзулардаги иқтибослар.* Турли ўлкалардаги мусулмонларнинг ҳаёт тарзи, уларга бўлган муносабат, дин аҳкомлари, шариат пешволари, муқаддас қадамжолар, дунё мусулмонлари ҳаётидан лавҳалар акс этирилган мақолалар шулар жумласидандир.¹³⁷

3. *Ҳарбий-сиёсий мавзудаги иқтибослар.* Бу турдаги иқтибосларни ҳарбий-сиёсий янгиликлар, мухолифатлар, муҳорабалар, ислоҳотлар ёритилган мақолалар ташкил этади. Бу мавзудаги иқтибослар журналда камчиликни ташкил этади.¹³⁸

Иқтибослар, албатта, муҳим маънога эга мавзулардан танланган. Мавзу кўлами жиҳатидан айтиш керакки, иқтибос сифатида, аксаран, таълим ва мусулмонлар

¹³⁶ “Тошканд семинарияси – дорул муаллимин” (“Вақт”. 1914.№25.–Б.396-397), “Илм аҳлларига ҳадия” (“Шўро”. 1914.№41.–Б.977-978), “Японияда талаба маишати” (“Вақт”. 1914.№43.–Б.1024-1029), “Туркистонда биринчи намуна мактаби” (“Вақт”. 1914.№43.–Б.1029-1030), “Русия қанча мактабга муҳтож” (“Шўро”. 1914.№48.–Б.1153-1154), “Ислоҳи мадорис” (“Сабоҳ”. 1914.№52.–Б.1239-1240)

¹³⁷ “Махрами эроний ва исломиён” (“Чехранамо”. 1913.№9.–Б.216), “Эроний ҳожиларнинг Мадина ёқлигинда талангани” (“Чехранамо”.1913.№9.–Б.209-210), “Хитойда қанча мусулмон бор?” (“Чехранамо”.1914. №14.–Б.232-233), “Мусулмонларни кофир этмоқ осон эмас” (“Шўро”.1914.№35.–Б.828-830). “Бухоро шиалари” (“Таржимон”.1914.№44.–Б.1059), “Мусулмон ятимхонаси” (“Вақт”.1914.№46.–Б.1104-1105), “Каббаи муаззама ва ҳажжи шариф” (“Ал-Ҳилол”. 1914.№45-48).

¹³⁸ “Қозоқларнинг вазирга мурожаати” (“Ойқоп”.1914. №32. –Б.634), “Турк давлати нимага мағлуб бўлди?” (“Таржумон”.1914.№23-27), “Эдирненинг мустаҳкам қилинмаги” (“Таржумон”.1914.№26.–Б.484)

ҳаёти акс эттирилган мақолаларга мурожаат қилинган. Мисол учун, “Сирож ул-ахбори афғония”дан келтирилган “Аъмолимиз ёинки муродимиз”¹³⁹ иқтибоси тўй, базм, маърака масорифлари ҳақида. Унда одамлар ўзлари емай-ичмай тўплаган пулини тўйга сарфлаши, қарз кўтариб тўй бериши ва оқибатда қарздан қутулиш учун жойини, боғини, ҳатто кўрпа-тўшак, кийим-кечакларни сотиб хонавайрон бўлиб юришлари девоналик деб баҳоланган: “...Ой, бу нима? Тўғриси бир навъ девоналик эмасму? Субҳаноллоҳ, қарз қилиб халқга ош бермоқ ақлсизлик эмасму?” Бу мавзу матбуотда энг кўп баҳсларга сабаб бўлган ва кўп бор ёзилган масалалардан ҳисобланади. Беҳбудий бу иқтибосни келтириш билан ушбу исрофгарчилик, дабдаба ва онгсизликнинг Туркистондан бошқа ҳудудларда яшовчи мусулмонлар орасида ҳам авжга чиққанига ишора қилмоқчи бўлган. Бу иқтибоснинг кимга мансублиги айтилмаган. “Ойна” иқтибосларни, кўпинча, муаллифсиз беради. Сабаби, бу анонимлик муаллифни ва муҳаррирни “ташвишдан фориг қилади”, деб ҳисобланган. Бундан ташқари, бирор иқтибоснинг журналда қайси муносабат билан қайта чоп қилинаётгани борасида идоранинг изоҳлари учрамайди. Муқояса учун “Таржимон” ва “Ойна”нинг иқтибос бериш тартибини олиб қарайдиган бўлсак, Гаспринский ўз газетасида қайта босаётган иқтибоснинг манбаси, нашр йили ва сонигача кўрсатиб, кириш ёки сўнгсўз сифатида изоҳ ҳам ёзиб ўтади. “Ойна” журналида бу каби иқтибоснинг дастлаб эълон қилинган йили ва сонини, изоҳини бериш эса анъана тусига кирмаганлигини кўраимиз. Шу боис иқтибосларнинг биринчи варианты билан қиёслаб текшириш имкони бўлмади. Лекин “Ойна” билан ташқи даврий нашр-

¹³⁹ Аъмолимиз ёинки муродимиз// Ойна. 1913 №6. –Б.130-132

ларни услуб ва тил жиҳатдан текшириш мақсадида, уларни умумий аспектда қиёслаб ўтилди. Хусусан, журналда босилган иқтибосларнинг катта улушини татар матбуотидан олинган кўчирмалар ташкил қилади. Тил жиҳатидан улар “Ойна” танлаган “ўрта шева”га нисбатан мос келган, деб айтиш мумкин. Беҳбудийнинг ўзи ташқи нашрларни тушунилиш жиҳатидан икки гуруҳга ажратиб, “Таржимон”, “Улфат”, “Иршод”, “Ҳаёт” газеталарининг тили “Озод”, “Юлдуз”, “Нур” газеталарига нисбатан энгилроқ, деб кўрсатади. Ва бу фарқни мувофиқлаштириш учун Русия мусулмонларини “бир шевайи васатияя иттихоз этмак”¹⁴⁰га чақиради. Гаспринский ҳам таъкидлаганидек, кўпчилик газеталарнинг “ҳар бири бирор турли шевада”¹⁴¹ нашр бўлаётгани “умумий лисон”дан узоқлашишга олиб келаётганди. Лекин Гаспринский ҳам, Беҳбудий ҳам тил бирлиги масаласида яқдил бўлса-да, улар танлаган “ўрта шева” бошқа-бошқа эди. Бу фарқни улар нашр этган “Таржимон” ва “Ойна”нинг тили яққол кўрсатиб беради:

“Илм, ҳилм, маориф, иззат-нафс ва ҳайсиат риёкорлиға табдил ўлмиш эди. Бу сўзлар, балки оғу сўзлардир, лекин дўғри сўзлардир. Тарих ёзан муаррих мадҳия ёзан мирзо дагилдир” (Тарихи жадидаи Туркистон // Таржимон. 1905. №110.)

“Туркистон Осиёи вусто ва ёинки Туронзаминдан иборат ва турк қавмининг мухталиф уруғлари ила маскун бўлуб, ҳоли ҳозирда Туркистони русий ва Туркистони чиний қисмлариға бўлинур”. (Ойна. 1913. №1.)

Ҳар икки мақоланинг услубидан ҳам муҳар-

¹⁴⁰ Ҳақиқат ҳар тарафдан зуҳур эдар // Таржимон. 1906. №48. / Тарихнинг номаълум саҳифалари. 4-китоб. –Тошкент: Ғафур Ғулум номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 2013. –Б. 273.

¹⁴¹ Тил ва лисон йили //Таржимон. 1906. №142. / Исмоилбек Гаспринский. Ҳаёт ва мамот масаласи. – Тошкент: Маънавият, 2006. –Б.116.

рирларнинг миллий тил хусусиятлари таъсири кучли-лиги англашилиб турибди. “Таржимон”да турк тили элементлари устун бўлса, “Ойна”да форсий-арабий сўзларни қўллашга “ўчлик” сезилади. Гаспринский “Таржимон” тилини содда ва очиқ, деб билади. Беҳбудий ҳам, аслида, “Таржимон” муриди эканини таъкидлагани ҳолда, “ўрта шева” борасида бошқа йўлдан боради. У танлаган “мўътадил шева”¹⁴² туркий ва форсий тилнинг оралиғидаги қоришиқлик эди.¹⁴³ Бизнингча, бунинг хусусий ва умумий сабаблари бор. Биринчидан, Туркистонда халқ азалдан шу икки тилда сўзлашиб келган. Демак, Беҳбудий туркистонликлар учун мослаб, шу йўлни танлаган. Иккинчи томондан, Беҳбудийда форсчага мойиллик кўпроқ бўлган ва у ҳеч қачон форс тилидан узоқлашиб кетолмасди. Буни унинг ўзи ҳам баъзи ўринларда очиқ айтиб ўтади.¹⁴⁴

Бу мулоҳазалардан келиб чиқиб айтадиган бўлсак, тил ва шеванинг турличалигига қараб, иқтибослар ҳам баъзан тўғридан тўғри берилган ёки қисман мослаштирилган. Баъзида эса таржимаси берилган. Хусусан, форс тилидаги мақолалар ўзидек эълон қилинаверган. Арабистон, Миср нашрларидан танланган иқтибосларнинг эса таржимаси берилган. Худди шундай таржима иқтибосга мисол тарзида Абдусалом Ал-Азмий¹⁴⁵нинг “Ойна” учун юборган “Каъбаи

¹⁴² Туркистонда мактаб лисони // Таржимон. 1909.№14. / Тарихнинг номаълум саҳифалари. 4-китоб. –Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 2013. –Б.275.

¹⁴³ Унинг ўзи ёзишича, бу йўлда тажриба сифатида “Мактуботул атфол” номли рисола ёзган.

¹⁴⁴ **Балдауф Ингеборг.** XX аср ўзбек адабиётига чизгилар. – Тошкент: Маънавият, 2001. –Б.45.

¹⁴⁵ Абдусалом ал-Азмий ас-Самарқандий – Миср ал-Қоҳиранинг “Ал-Азҳар” мадрасасида таҳсил олган. Унинг “Миср ал-Қоҳирадан мактуб”и ҳам “Ойна” журналида босилган. Азмий Беҳбудийнинг ҳомийлигида ўқиган.

муаззама ва ҳажжи шариф” мақоласини айтиш мумкин.¹⁴⁶ Бу иқтибос Мисрда чиқадиган “Ал-Ҳилол” журналидан ўзбекчага ўтирилган. Мақоланинг ички номланиши “Каъбаи муаззама”дир. Унда Каъбанинг жойлашиш ўрни ва архитектураси, хусусан, безаклари, жиҳозлари, қайси султон даврида қандай ўзгаришлар қилингани, ҳажару-л-асвад билан боғлиқ ҳодисалар, ҳаж тартиблари, эҳром боғлаш тартиблари, ҳожиларга ман этилган ишлар ҳақида гап кетган. “Ойина” мухлислари мусулмонлар ҳаётига оид чиқишларни илиқ қарши олишган. Журнал муҳаррирининг чуқур диний билимларга эгалиги, бу мавзудаги мақолаларнинг саралаб эълон қилингани, оддий халқ орасида мавжуд динга таскин сифатидаги ёндашувлар ҳам юқоридаги фикрга омил бўлади. Диний-сиёсий ёки диний-ижтимоий руҳдаги хабарлар имконият даражасида етарлича эълон қилинган. Фақат айрим, таҳририятнинг ўзи махфий деб ҳисоблаган хабарларни кўз илғамас тарзда баъзи мақолалардан кейинги давом сифатида бериб кетилганига гувоҳ бўлиш мумкин. Ҳеч қандай алоҳида ишорасиз, номсиз. Масалан, 1914 йил 18-сонда “Каркидан жаноб Абдуллоҳ афанди ёзадурларки” хабари тугаган ўринда “Идил” газетаси муҳбири Абдурахмон Амируфнинг 4 йилга сургун қилингани хабари келтириб ўтилган. Ёки 1913 йил 4-сонда берилган “Хитода ва Жопуниёда исломнинг интишори” мақоласи сўнгида “Қурайш жазирасида собиқ садри аъзам Комил пошо вафот бўлубдур”, деган қисқа хабарни кўриш мумкин. Булар, бир қараганда, аввалги мақоланинг давомидай тасаввур уйғотиш ва цензорнинг эътиборини ортиқча тортмаслик учун ҳам шундай қилинган, деб тахмин қилиш мумкин. Журнал

¹⁴⁶ Абдуссалом ал-Азмий ас-Самарқандий. “Каъбаи муаззама ва ҳажжи шариф” // Ойина. 1914. № 45-46-48.

даги матнлар ҳам техник жиҳатдан бир-бирига яқин ва гоҳида сиқик тарзда жойлаштириб юборилган. Бу ҳолатга ўша даврнинг ижтимоий, сиёсий, моддий ёқларини ҳисобга олган ҳолда баҳо бериш лозим.

Миқдор жиҳатидан иқтибос олинган манбалар кўпроқ “Таржимон” ва “Вақт” газеталарига тўғри келади. “Таржимон” туркистонлик зиёлиларни матбуотга ҳаваслантирган илк нашрдир. Зиё Саид сўзлари билан айтганда, “Таржимон” газетасининг ўқувчилари кўпайиши билан, жадидларнинг матбуотга ҳаваси кучайди.¹⁴⁷ Ундаги аксарият мақолалар Туркистон жадидларини доим илҳомлантирган. “Ойна”да ҳам “Таржимон”дан нашр қилинган хабар ва мақолалар кўп учрайди. Хусусан, “Ойна” сиёсий-ҳарбий мавзуда танлаган мақолалардан бири “Таржимон” газетасидан олинган. Аслида, мавзу “Турк давлати нимага мағлуб бўлди?” дея номланган бўлса-да, унинг тагида “бошқа бир савол ҳам бор. Ул будурки: жумлаи ислом давлатлари ва бутун миллати исломия на учун таназзул қилди?” Гаспринскийнинг фикрича, ҳамма ҳодисалар узвий боғлиқликда кечади. Яъни турк давлати мағлубияти мусулмон оламининг таназзули билан боғлиқдир: “...Мана, агар мунинг жавоби тайин қилинса, турк давлатининг нима учун таназзул қилиши яхшироқ маълум бўлур”. Шундан сўнг мусулмонларнинг ўтмишда оламшумул шуҳрат эгаси бўлганликлари ва қандай сабабларга кўра ҳозиргидек ачинарли ҳолга тушиб қолганликларини изоҳлашга ўтади: “Умаройи ислом кўб ғофил эди, лекин уламойи ислом кўброқ ғафлатда қолган эди. Муҳит ва ҳаёти исломия шундоқ бир ҳолга келган эдики, энг золим бир шоҳға ёинки султонға “одил”, энг жоҳил бир муллоға “олим”, энг порахўр бир қозиға “ходими шаръи шариф”,

¹⁴⁷ Саид, Зиё. Ўзбек вақтли матбуоти тарихига материаллар. – Тошкент-Самарқанд: Туркистон давлат нашриёти, 1927. –Б.35.

душманни кўрмасдан қочганларга “баҳодир, қахрамон”, ноҳақ шаҳодат берганларга “амин”, ақлга ва нақлга келмаган афсоналарга “таълиф”, беш-ўн сатр мадҳия илан хушомадгўйлик қилганларга “адиб”, йўларни босуб, етимларни йиғлатгонларга “оға”, билар-билмас турмасдан сўйлаганларга “ориф”, таъмачиларга “муршид”дек лақабларни тиқиштурмоқни “мадоро” ва “усули муошират” ҳисоб этиб кундан кунга дунёмиз қорайибдур”. Мулоҳазалар шу тартибда, тарих ва бугунни қиёслаш йўли билан айтиб борилган. Ушбу мақола серияли тарзда давом этган. Ўз ўрнида, “Таржимон” ҳам “Ойина”, “Садои Туркистон”, “Садои Фарғона” каби Туркистон матбуотидан иқтибослар бериб борган. “Таржимон” саҳифаларида “Ойина”дан олиб босилган иқтибосларга “Эътироф” (1913, №255), “Туркистонда сайловлар” (1913, №266), “Бухорода тўйлар” (1913, №278), “Миллий маишат” (1913, №279), “Бухоро хабарлари” (1914, №8), “Бир суннат тўйи” (1914, №28), “Энг керак ва энг қиммат шай надир?” (1914, №28), “Фавқулудда такфир” (1914, №31) кабиларни мисол қилиш мумкин.

Яна бир татар матбуоти ҳисобланган “Вақт” газетаси билан “Ойина” ўртасида ҳам кенг ҳамкорликни кўриш мумкин. “Вақт”дан иқтибос қилиб олинган “Вақт” газетаси “Ойина” ҳақида на дер” мақоласида муштарийларни “Ойина” учун обуна бўлишга ва уни тарқатишга даъват қилиб чиқади: “7-8 миллионлик Туркистон халқи орасида ўз шеваларинда бирдан бир бўлган бу илмий, адабий мажмуанинг бу ҳолда бориши шоёни таассуфдир. Бу мажмуа ҳар хил мавзуларда илмий мақолалар, шеърлар ёзиб ўқувчиларининг хейли муҳаббатларини жалб этган, ёлғуз бир Туркистондагина эмас, Истанбул ва Ҳиндистонда бўлган туркистонли талабалар орасида ҳам муҳаббат ила ўқулганлиги идорамизга келган

мактублардан англашилган эди”.¹⁴⁸ “Вақт” уламо ва ёшларни “Ойина” учун моддий ва маънавий кўмакка чақиради. Уларнинг таклифича, шундай йўл тутилса, мажмуа (*журнал дейилмоқчи* – Н.Э.) йилдан йил ўқувчи тўплаб ўзини ўнглаб олиши мумкин. Бу мақоланинг тили “Ойина”га бир оз мослаштирилган. “Вақт” ва “Ойина” тилининг тафовутини кўриш мақсадида бу икки нашрни ўзаро қиёслаш лозим. Бевосита “Вақт”дан айнан келтирилган кўйидаги парчада газетанинг тил хусусиятларини фарқлаб олиш мумкин: “Бир жиҳатдан динимизнинг кадр ва эътибори ортувиға, иккинчидан миллий ва адабий қийматимизнинг кўтарилувиға сабаб бўлачак бу эзги маросимнинг йилдан йил тараввиж этилуб муайян бир суратка кирuvi тараққиёт давримизнинг энг кўнгулли бир саҳифасин ташкил этса керак”.¹⁴⁹ Кўриниб турганидек, “Вақт”нинг тили “Ойина”дан соддароқ, энгилроқ. Журналда келтирилган иқтибослар, албатта, “Ойина” тилига мосланган. Умуман, бу анъана ўша даврдаги барча вақтли матбуот нашрларига тааллуқли ҳолатдир.

Иқтибослар ўзга кишининг фикрлари билан таъсир ўтказиш мақсадида қўл келган. Яъни Туркистон мусулмонларига қардош халқларнинг ибратли ишларидан намуна сифатида кўрсатиш, биродарлари ҳаётидаги муҳим воқеалардан хабардор этиб туриш, уларнинг фикри билан таништириш каби мақсадлар иқтибос қўллашнинг асосий сабабларидан бири бўла олади. “Ойина” журнали аҳамиятга эга мавзуларда иқтибослар эълон қилган. Шу билан бир қаторда, журналдаги иқтибосларнинг тадқиқи “Ойина”нинг ташқи нашрларга муносабати ва алоқаларини ўрганиш учун йўл очади.

¹⁴⁸ “Вақт” жаридаси “Ойина” ҳақида на дер. // Ойина.1915.№53. – Б.18.

¹⁴⁹ Пайғамбаримиз Муҳаммад (с.а.в.) ҳазратларининг тувғон куни ила жумлаи мусулмон қардошларимизни табрик этамиз // Вақт. 1916.№1955.

“ОЙИНА” ЖУРНАЛИДА АДАБИЙ МУҲИТ

I

Адабиёт давр талабларидан келиб чиқиб, ўз мавзу-мундарижасини белгилаб боради. Хусусан, ўзбек шеърятининг шу кунгача босиб ўтган мавзу йўналишларига эътибор бериладиган бўлса, уларда ўз даври муаммоларидан келиб чиққан турлича тенденцияларни кузатиш мумкин: Навоийдан аввал ва ундан кейинги мумтоз шеърятда тасаввуфий оҳанглар, илоҳий ишқ тасвирларига кенг ўрин берилган. Хонликлар даврига келиб эса назм илоҳийликдан бир поғона пастга тушди. Бу даврнинг лирик қаҳрамони ижтимоийлашди, зулмга қарши курашувчи, хон ва бойларни қораловчи инсон сифатида гавдаланди. Туркистон ўлкаси мустамлака зулми асоратига тушиб қолган XIX аср охирларидан бошланган миллий уйғониш даври босқичига келиб энди шеърятдаги мавзу ҳам, услуб ҳам кескин ўзгарди. Агар жадид шеърятининг биринчи босқичи 1905-1917 йиллар оралиғи деб белгиланса¹⁵⁰, шу қисқа вақт ичида юз берган жараён кўп асрлик анъана қолипини парчалаб юборди. Бу босқич шеърятда “тажриба босқичи” бўлди ва у ифоданинг тўпориликдан жозибадорликка ўтишига замин ҳозирлади.

“Кўйдан даъватга”¹⁵¹ айланган бу давр шеърятини маърифий руҳдаги шеърлар баёзи, дейиш мумкин. Унда “эркинлик”, “тараққиёт”, “маърифат” мавзулари қизил чизиқ бўлиб ўтганини кўрамыз. Мутахассислар

¹⁵⁰ Қосимов, Б. Миллий уйғониш: жасорат, маърифат, фидойилик. –Тошкент: Маънавият, 2002. –Б.128

¹⁵¹ Ёўлдошев, Қ. Ёник сўз. –Тошкент: Маънавият, 2006. –Б.184

XX аср бошларидаги жаҳид адабиётини “бадииятига кўра у қадар юксак эмас”¹⁵² деб баҳолашади. Бу хусусият, айниқса, шеърятда кўпроқ сезилиб туради. Бунинг бир қанча сабаблари мавжуд:

1. Ҳиссиётни бадиий тарзда етказиш Шарқ халқлари учун анъана. Лекин фикрни шу йўл билан етказилганда бадиийликка путур етиши турган гап.

2. Танланган мавзу йўналишига қараб (илмга чақириш, иллатларни танқид қилиш, ижтимоий фикрни сингдириш) шоирдан кескин ва оддий ифодаларни қўллаш талаб қилинади. Шу боис жаҳид шеърятда поэтик ҳашамдорликдан қочиш ва мақсадга яқин йўл билан етишга уриниш етакчилик қилади.

3. XX асрга келиб бадиий шаклдан кўра бадиий мазмун бирламчи кучга айланди: қандай ёзиш эмас, нимани ёзиш муҳим бўлиб қолди. Шу боис “яланғоч даъват ва чақириқлар”¹⁵³ бадиийликни “шиорбозликка алмашди”.

4. Жаҳид адабиётининг дастлабки намуналари “ўтиш даври” (1905-1917 йй.) маҳсули ҳисобланиб, янги жанр, янги услубга ишлов бериш давомида сайқалланди. XX асрнинг 20-йилларига келибгина у “ҳар жиҳатдан тўлақонли адабиётга айланди”¹⁵⁴.

XX аср адабиёти ва адабий манзараси жаҳид матбуотида тўла-тўқис акс этган. “Ойна” саҳифалари ҳам бу жараёндан четда қолмади. Журнал ўз фаолияти давомида кўплаб шеърый материалларни нашр этган. Улар ўзбек (70%) ва тожик (30%) тилларида ёзилган маърифий ҳамда диний, ижтимоий шеърларни ўз ичига олади. Журналда Васлий, Миллий (Нусратилла Қудратилла),

¹⁵² Қосимов, Б. Миллий уйғониш... –Б.128.

¹⁵³ Қосимов, Б. Миллий уйғониш: жасорат, маърифат, фидойилик. –Тошкент: Маънавият, 2002.–Б.128.

¹⁵⁴ Ўша ерда. –Б.128.

Фахриддин Рожий, Маҳмудхўжа Беҳбудий, Ҳожи Муин Шукрулла, Садриддин Айний, Нигорхоним, Маҳмуд Акрам, Тавалло, Ваҳобий, Кавкабий, Ўший каби муаллифлар мунтазам иштирок этиб боришган. Муаллифлар доирасига эътибор берилса, Туркистоннинг турли ҳудудларидаги, шу билан бирга, турк, афғон, эрон, татар шоирларининг ҳам фаол қатнашганликларига гувоҳ бўламиз. Шеърларнинг аксарияти маърифий мавзуда бўлиб, маснавий шаклида битилган. Шу ўринда шеърларни жанр хусусиятига ва мавзусига кўра таснифлашга зарурат туғилади.

Шеърларнинг жанрига кўра таснифи қуйидагича¹⁵⁵:

1.Ғазал. Журналда миқдор жиҳатидан ғазал жанри энг кўп учрайди. Лекин уларнинг барчасини ҳам ғазал жанри талабларига жавоб беради, деб бўлмайди. Бунинг бош сабаби вазн билан боғлиқдир. “Ойина” нашрда бўлган йиллар (1913-1915) шеъриятда аруз вазни етакчилик қилган бўлса-да, бу даврда аруз вазнида бузилишлар рўй бераётган эди. Бу ўзгаришлар мисрадаги ҳижола сифати (чўзиқ-қисқалиги) ва миқдорининг бузилишида кўринади. Бу эса бир ғазални битта баҳр билан номлаш имконини бермайди. Мисол учун, журналда эълон қилинган ғазаллардан айримларини кўриб ўтиш мумкин:

Ўлуб ақвол/и уммат мун/салиб сидқу /садоқатдан,
Жаҳолат зул/мати босди/ бизи ушбу /разолатдан.¹⁵⁶

Ушбу ғазал бошланишидан ҳазажи мусаммани со-

¹⁵⁵ Тасниф аруз жанрлари бўйича амалга оширилди. Шеърларни таснифлашда кўрсатган амалий ёрдами учун доц. Д.Юсуповага миннатдорчилик билдирамиз.

¹⁵⁶ Мулла Убайдуллахўжа Сулаймоний. Таассуф // Ойина. 1914.№18.

Маҳмудхўжа Беҳбудий ва унинг «Ойна» журнали
лим баҳрига мос тушган. Тўртинчи байтга келиб, аруз
вазнидан чиқиш ҳолати юз берган:

*Бу Шарқ аҳ/лини кирдо/ри эрур ғафлат/ла сархушлик,
Хужум айлаб эзаверди бу сархушлик сафолатдан.*

Биринчи мисрадаги “шарқ” сўзи ўта чўзиқ
ҳижо бўлиб, бундай ҳижо, одатда, мисра сўнгида
қўлланилади. Мисрадаги биринчи рукннинг биргина
чўзиқ ҳижога камлиги вазни “издан чиқарган”.

Ҳижолар сифати ва миқдорининг бузилишига са-
баб бўлувчи яна бир ҳодиса ижтимоий, маърифий
шеърларга байналмилал сўзларнинг кириб кела бош-
лаганидир. *Ғазта, гимнозиё, айрофлут, контрул,
тилғиром* каби сўзлар ҳар доим бир хил шаклда ёзил-
маган. Талаффузга мослаб бир неча хил вариантларда
ёзиб кетилган. Бундан вазнга шикаст етган:

*Берса устул ўтур, қимирлама деб,
Ётамиз чалқа, ўлтуролмаймиз.
Контуроллар келиб белат сўраса,
Биз йўқотган белат тополмаймиз.¹⁵⁷*

*Ношири ғазта, Бек Исмоил афандиким эрур,
Чўқ расо фикру фасих ҳам забондон “Таржумон”.¹⁵⁸*

Журналда форс тилидаги ғазал намуналари учра-
мади. Мавжуд форсча шеърларнинг аксарият қисми
маснавий шаклида ёзилган. Қўрилганидек, шеър
ёзишда вазн талабларига ҳар доим ҳам тўлиқ амал
қилинавермаган. Хусусан, “Ойна”даги ғазаллар ми-

¹⁵⁷ Тавалло. Тошканда “Хива” синоматуғрафинда // Ойна. 1914. №16

¹⁵⁸ Камий. Мўътабар “Таржумон” ва Исмоилбек Ғаспринский жа-
ноблари ҳақида // Ойна. 1914. №17.

солида айтиш керакки, жадид шеъриятида дастлаб арузнинг қўлланиш доираси торайиб борди, вазн “ҳавоси ўзгарди” ва ундан аста-секин чекинилди.

2. Рубоий. “Ойна” журналида Умар Хайём ва Алишер Навоий қаламига мансуб фалсафий, ахлоқий, маърифий мазмундаги 6 та форсий рубоий нашр этилган.¹⁵⁹

3. Мусаддас. Журналнинг дастлабки сониди Нусратилла Қудратилла қаламига мансуб “Илтижо” мусаддаси келтирилган. Қофияланиш тартибида мусаддас талабларига амал қилинган: биринчи банд ўзаро, кейинги бандларнинг охири икки мисраси биринчи банднинг охири икки мисрасига ҳамоҳангдир: аааа-аа, ббббаа, вввваа:

*Фарёдким, мадор эди оламға зотимиз,
Шаръи набийға чўқ эди бизнинг саботимиз,
Таълим олурди халқи жаҳон илмиётимиз,
Асру замон ўқурди бизнинг чўқ сифотимиз,
Ё Раб, ҳаёта вер, ҳора гетди ҳаётимиз,
Лутф айлабон ўзунг веражаксан нажотимиз.*

Миллий (Нусратилла Қудратилла)нинг айни шу мусаддаси тўғрисида журналнинг 3-сониди танқидий мақола ҳам эълон қилинган¹⁶⁰.

Журнал саҳифаларида “Мусаддас” сарлавҳаси билан яна бир мусаддас берилган¹⁶¹. Мусаддас форс тилида.

4. Мухаммас. “Ойна”да мухаммаснинг таҳмис тури учрайди. Журналнинг 3-сонидаги “Эътироф”

¹⁵⁹ Умар Хайём. То чанд кунам арза-и нодони хиш // Ойна. 1913.№6. –Б.150.; Умар Хайём. Некий ва бадий ки дар ниҳоди башар аст. Ойна. 1913.№7. –Б.166.;

¹⁶⁰ Қаранг: Н.Явушев. Шеър ёзувчилар диққатина // «Ойна». 1913.№3. Б.68

¹⁶¹ Мулла Иброҳим ибн Сайид Камол “Журъат”. Мусаддас// Ойна. 1914.№12. –Б. 293-294.

(Ҳожи Муин) шеърига Камий мухаммас боғлаган ва бу мухаммас ҳам “Ойна”да эълон қилинган. Ушбу мухаммас 6 банддан иборат. “Эътироф” шеъри 12 байтдан иборат бўлиб, Камий унинг 1-,5-,6-,10-,11-,12-байтларинигина олган:

*Дер “Камий”, жонлар, уйғонинг эмди,
Йиғлабон, қонлар, уйғонинг эмди,
Чекуб афғонлар, уйғонинг эмди,
Эй мусулмонлар, уйғонинг эмди,
Дард учун тармашинг даволарға.*

Бундан ташқари, журналда Фузулийнинг шеърига боғланган мухаммас ҳам келтирилган бўлиб, Аббосий қаламига мансуб¹⁶².

5.Марсия. “Ойна” саҳифаларидан Мирзо Сирож ва Исмоил Гаспринский вафоти муносабати билан ёзилган марсиялар ўрин олган. Уларда марсия ёзиш анъанасига кўра марҳумнинг миллат олдидаги хизматлари, яхши фазилатлари эсланган, муаллиф ўзи ва миллатдошларининг қайғу-надоматларини баён этган. Улар ғазал, мураббаъ жанрида, баъзилари маснавий шаклида ёзилган.

“Ойна” журналида учрайдиган шеърини матнларнинг мавзу йўналишига кўра таснифи:

1. Ишқий шеърлар. «Ойна» журналида анъанавий ошиқона шеърлар жуда оз қисми ташкил қилган. Борлари ҳам бадиий жиҳатдан у қадар етилмаган. Худди шундай шеърларга мисол қилиб муаллиф Сайид Ваҳбий, Исмоил Сафо, Хоиб Андижоний, муаллим Тожийнинг шеърларини келтириш мумкин¹⁶³.

¹⁶² Аббосий. Фузулий шеърина мухаммас// Ойна.1914. №22.– Б329.

¹⁶³ Муаллим Тожий. Маҳрум ўлали такаллумингдан. 1913. №10.Б.233.; Сайид Ваҳбий. Нурлар каби бир жамолингиз вор. 1914.№17.Б.299; Исмоил Сафо. “Сенинг ишқинг..”. 1914.№18.Б.330.

2. Маърифий мавзудаги шеърлар ўз ичига жадидларнинг барча бош ғояларини сингдириб кетган. Бу каби шеърларда Оврупо билан Шарқни солиштириш, мусулмонларнинг илм ва маданиятдаги аввалги мавқеларини эслаб ўтиш ўринлари кўп учрайди. Мана шу “дастак” маърифий шеърларга танқидий руҳ берган. Дунёвий илм-фанга даъват, бепарво, беилм ватандошларини ғафлатдан уйғотишга ҳаракат мотиви бу йўналишдаги шеърларда бир-бирига кўчиб юрган. Маърифий мавзудаги шеърларнинг дебочаси миллатдошларга хитоб билан бошланиб, шеър сўнгида шоирнинг замонадан, замондошларидан қоникмаётганлигига ишора бериб ўтиш билан яқун топади.

3.Ижтимоий-сиёсий мазмундаги шеърлар. Бундай шеърлар нисбатан эҳтиёткорлик билан ва “пардалаб” ёзилган. Сайлов муносабати ва Оқ пошшога дуо тарзида учровчи шеърларни бир қарашда мавзусини белгилаш осон. Лекин журналда шундай шеърлар борки, уларда сарлавҳа бошқа, ички мазмун бошқа. Бу масалага Ражабзода Ниёзийнинг “Шодлиқ шеър”¹⁶⁴ини мисол келтириш етарли. Бу шеърда сарлавҳадан кейин “Миллатимга” деб номланган ички номланиш берилган. Шеърнинг мавзусини хас-пўшлаш мақсадида (Рамазони шариф муносабатила) деб изоҳ кўрсатилган. Шеър кўтаринки руҳда, ғалабага ишонч кайфиятида, ҳуррият учун қулай имкон келганига ишора тарзида ёзилган:

Бу кун каби шодлик кунлар бўлур сийрак,

Бу куннинг қадрини билмак керак.

Қўлимиздан кишан, занжир олинганда,

Қўзғолайлук, афандилар, биз тезрак.

Журналда нашр этилган юқоридаги каби шеър-

¹⁶⁴ Ражабзода Ниёзий. Шодлиқ шеър // Ойина.1914. №38.

ларнинг ғоявий жиҳатларига, яъни парда ортидаги ҳақиқатга назар ташлаш адабиётга кириб келган давр нафасини янада ўткирроқ тасвирлаб беради.

4. Диний мавзудаги шеърларга мисол сифатида Рамазон ойи, Қадр кечаси, мавлуди шариф тўғрисидаги ҳамда бирор кишининг вафоти муносабати билан ёзилган намуналарни келтириш мумкин.¹⁶⁵

Жадид адабиёти ҳар қанча ўзига хосликларга эга бўлмасин, у аввало, мумтоз адабиётда мавжуд анъаналардан озуқа олиб ривожланди. Хусусан, Шарқ мумтоз адабиётида танқидни шеърий йўлда ифода-лаш анъанаси XX аср бошлари адабиётида ҳам кўп учрайди.¹⁶⁶ Буни “Ойна” журналида учрайдиган маърифий шеърларнинг барчасига нисбатан айтиш мумкин. Сабаби, бундай шеърларда таъсир ўтказиш, кўзғатиш катта аҳамиятга эга. Шоир миллатдошлари ҳолига ачиниб, иллатларни кўрсатибгина қолмай, уни бошқа халқлар билан таққослайди, миллатдошларини кескин танқид қилади. Журналда келтирилган худди шундай маърифий-танқидий шеърларга мисол қилиб, Миллийнинг “Илтижо” (1913, №1), Васлийнинг “Танбеҳ ва баёни воқеъ” (1913, №1), Ҳожи Муиннинг “Эътироф” (1913, №3), Фахриддин Рожийнинг “Табиб ҳикояти” (1913, №3), Таваллонинг “Оҳ ва ҳасрат”(1913.№10), Иброҳим Давроннинг “Синдилар”(1914.№27), Ажзийнинг “Ватан манзумаси”(1914.№36), Рожийнинг “Носозлигимиз учун”(1914.№57(5)) шеърларини айтиш мумкин. Бу шеърларда, асосан, илмсизлик, лоқайдлик, ялқовлик

¹⁶⁵ **Айний, С. Ё** рабб. 1913.№7. Б.156.; Идорадан. Таҳрифи Каломуллоҳ ҳақида. 1913.№7. Б.162.; Идора. Қасидаи мавлудия. 1914.№13.Б.199.; Собит. Лайлаи меърожи шариф. 1915.№66(14).Б.373-374.

¹⁶⁶ Бу ҳақда қаранг: **Назаров, Б.** Ўзбек адабий танқидчилиги. 1979. Б.19

иллатлари танқид қилинган. Шу боис уларда миллатга хитобан ёзилган мисралар кўп учрайди:

*Эй мусулмонлар! Уйғонинг эмди,
Дард учун тармашинг даволарға.*

(Ҳожи Муин)

*Келинг исломлар югуринг, ўлунг эмди Худо ҳаққи,
Нифоқ ила таассубдан қочинг буғзу адоватдан.*

(Убайдуллахўжа Сулаймоний)

*Шарқдин Мағрибгача биздек жаҳонда хор йўқ,
Бизга не бўлди билолмам, ё расули Мустафо.*

(Тавалло)

“Ойна” журналида маҳаллий шоирлар ва турк, татар шоирлари ижодидан намуналар бериш билан бир қаторда, жаҳон адабиёти мисолида Гётенинг “Фауст” асаридан, Ҳодий девонидан, Умар Хайёмнинг рубоийларидан, Бедилнинг ижодидан, “Шайбонийнома”дан парчалар келтирилганлиги журнал саҳифаларининг бадиий қимматини янада оширган. Журналнинг шеърини матнларни беришдаги ўзига хослик яна шунда кўринадикки, унда “Мутафарриқа” сарлавҳаси остида бир шоирга тегишли турли шеърлардан парчалар келтириб борилган. (Мутафарриқа // Ойна, 1913 №1 б.27; №5, б.118; №8. б.188).

“Ойна” ўз даврида муҳим бўлган фикрларни шеърини орқали ҳам ўртага ташлай олди. Жанр ва мавзу жиҳатидан кўламдор материалларни нашр қилди. Журнал материаллари мисолида жадид шеърини назар солинадиган бўлса, янги мазмунни ифодалаш учун янги поэтик шаклларни излаш бошлангани, ижтимоий-сиёсий фикр айтиш биринчи поғонага

кўтарилгани равшанлашади. Бу даврдаги шеърлар “ўтиш даври” шеъриятидир. *Уларга кўп назарий талаблар юклашмас, ижтимоий ғоявий талабларни кузатиш керак.*

Хулоса қилиб айтиш мумкинки, “Ойна”да эълон қилинган шеърый материаллар туркий ҳамда форсий тилда. Шеърлар, асосан, маснавийда ёзилган бўлиб, мусаддас, мусамман, ғазал, фард, шеърый дoston, рубойлар кам миқдорда учраб туради. Журнал биргина маърифий шеърлар билан чекланиб қолмай, балки ишқий, ҳажвий, ижтимоий мавзудаги шеърлар ҳам эълон қилиб борган.

II

XX аср бошлари ўзбек адабиёти жуда мураккаб адабий жараённи бошидан кечирди. Бу даврда қарашлар, ифода йўллари, мақсад ўзгарди, кескинлашди. Бадий тафаккур ва эстетика янгилана бошлади.¹⁶⁷ Ғарб адабиёти ва публицистикасининг таъсирида ҳикоя, роман, драма жанрлари ва танқидий мақола ва эссе, тақриз, обзор, фельетон каби адабиётшунослик соҳалари ўзлашди. Мумтоз адабиётда “Навоий асри” қанчалик кескин бурилиш ясаган бўлса, янги ўзбек адабиётидаги жадидчиликнинг ўрни ва салмоғи ҳам ундан кам эмас. Жадид адабиётининг ҳақиқий баҳосини бериш шу даврга мансуб адабий мерос-

¹⁶⁷ Қаранг: Г.Т.Маҳмудова. Туркистонда жадидчилик ҳаракати ва унинг ахлоқий-эстетик фикр тараққиётига таъсири. Фалсафа фан. номз. дисс... –Тошкент,1996.; Д.Н.Ражабова. Туркистон жадидларининг қарашларида ёшлар ва хотин-қизлар масалалари (XIX аср охири – XX аср бошлари). Тарих фан. номз. дисс... –Тошкент,2003.; Д.Т.Амриддинова. Самарқанд жадидчилигининг ижтимоий-фалсафий асослари. Фалсафа фан. номз. дисс... –Тошкент, 2006.; Л.А.Муҳаммаджонова. Жадид мутафаккирларининг ахлоқий-эстетик қарашлари. –Тошкент: Университет,2007.

ни чуқур ўрганиш билангина амалга ошади. Бу давр адабий муҳотида назмдан кўра кўпроқ насрда муҳим янгиликлар, бадиий кашфиётлар рўй бераётганди. Шу сабабли жадид адабиётининг кўпгина ўзига хосликлари ундаги насрий намуналарида кўзга ташланади. Буни адабиётга кириб кела бошлаган янги жанрлар мисолида ҳам кўриш мумкин.

Жадидлар танқидни аср адабиётининг энг катта ютуғи деб тан олишди.¹⁶⁸ Деярли барча маърифатпарварлар танқид ҳақида гап айтишга киришди. Бехбудий ҳам ўзининг “Танқид сараламоқдур” мақоласи билан ўз қарашларини майдонга ташлади ва том маънода XX аср ўзбек адабий танқиди назариётчиси сифатида эътироф топди. Танқиднинг дастлабки содда таърифларини биз XX аср бошлари матбуотида тез-тез учратишимиз мумкин. Хусусан, “бир кишининг ёзганига икинчи бир кишининг назари”¹⁶⁹, “боиси ислоҳ”¹⁷⁰, ёзувчининг ўз устида ишлашига ундаб, уни “бармоқ билан туртуб кўрсатурға лойиқ адиб сифатида тарбияловчи куч”¹⁷¹ сингари таърифлар жадидларнинг танқидга муносабати ва уни қандай

¹⁶⁸ **Гаспринский, И.** Мезон (адабий-маиший ва танқидий баҳслар) // Таржимон.1906. №58,106. 1907.№14; Ҳожи Муин. Муҳтарам шуаромизга // Ойина.1913.№9.; Маҳмудхўжа Бехбудий. Танқид – сараламоқдир // Ойина.1914.№32. –Б.621-623; Абдурауф Фитрат. Ҳиммат ва саботи бўлмаган миллатнинг ҳаққи ҳаёти йўқдир // Ойина.1915.№7.; Мирмуҳсин. Шоир жанобларига илтимос // Туркистон виоятининг газети. 1914. №14.; Аҳдулло Ҳайбулло. Танқид // Садои Туркистон. 1914. 19 ноябрь.; Расулий. Шоир ва миллий шеърларимиз // Ойина.1915.№9.; Матбуот муҳиби. Танқид эмас танбеҳ // Ойина. 1915. №3.; Вадуд Маҳмуд. Адабий танқидга бир назар // Туркистон. 1924. 22 январь – 7 февраль. Зарафшон.1924, 10 апрель.

¹⁶⁹ **Ҳайбулло, А.** Танқид // Садои Туркистон. 1914. 19 ноябрь;

¹⁷⁰ **Бехбудий, Маҳмудхўжа.** Танқид – сараламоқдир // Ойина.1914.№32. –Б.621-623;

¹⁷¹ **Зоҳирий, А** // Садои Туркистон. 1914. №49.

қабул қилганликларини кўрсатиб беради. Шуни алоҳида таъкидлаш керакки, дастлабки танқид намуналарини соф адабий кўринишда деб бўлмайди. Уларда қоришиқлик ва тажрибасизлик сезилиб туради. Фақат XX асрнинг 10-йилларидан сўнг “танқид” истилоҳ сифатида адабий танқид маъносида ишлатила бошланди.¹⁷²

Театрнинг кириб келиши, сахна асарлари ва уларга ёзилган тақризлар ҳақиқий маънодаги танқид адабиётини юзага келтирди. Танқиднинг муҳим жанри бўлган тақриз энг кўп қўл урилган йўналиш бўлди. Жадидлар театрни маданиятнинг бир кўриниши деб қабул қилдилар: “Тараққий қилмоқнинг энг биринчи сабаб ва боисларидан бири тиётрлардур деюрлар”.¹⁷³ Бехбудий театр тўғрисидаги қарашларида драманинг уч турига ишора бериб ўтади: “Тиётрхона сахналаринда қўюлатургон асарлар фожа, яъни қайғулик, мазҳака, яъни кулгу, драма, яъни ҳангомалик бир воқеа ва ҳодисани тасвир этиб халойюқға кўрсатилур”.¹⁷⁴ Аста-секин драма жадид адабиётининг етакчи соҳасига айланди. Сахна асарларига ёзилган тақризлар эса адабиётнинг, адабиётшуносликнинг янги имкониятларини очди.

“Ойина” ўзининг танқид мактабига эга эди. Унда мунтазам равишда Бехбудий, Ҳожи Муин, Фитрат, Расулий, Нўширавон Явушев, Мирмуҳсин Шермухамедов, С.Айний, Васлий сингари даврининг фикри очиқ ижодкорлари иштирок этиб турган

¹⁷² Тожибоев Р.Қ. XX аср бошлари ўзбек адабий танқиди тарихидан. Филол. фан. номз. дисс... –Тошкент,1993. –Б.103.

¹⁷³ Бехбудий, Маҳмудхўжа. Тиётр надур // Ойина.1914.№29. –Б.550. Замонавий нашри:Маҳмудхўжа Бехбудий. Танланган асарлар. –Тошкент: Маънавият, 2007. –Б.175-177.

¹⁷⁴ Юқоридаги манба. –Б.550.

ва бошқа нашрлараро мунозараларда ҳам журнал ўзининг муносабатини билдириб борган. Журналда учровчи насрий материалларни қуйидагича таснифлаш мумкин:

1. Тақриз.
2. Адабий-танқидий мақола.
3. Мубоҳаса.
4. Фельетон.
5. Латифа.
6. Мактуб.
7. Реклама-танқид.

Тақризлар. Асарнинг ҳақиқий баҳосини берувчи ва “танқидий баҳонинг ҳаракатдаги жонли ўлчови” ҳисобланувчи тақризни “танқиднинг тиконли гули” деб ҳам эътироф этишади. XX аср драматургиясида тақризлар ана шундай, танқиднинг асосини ташкил қилувчи фаол жанрга айланди. Бу даврда, асосан, тақризнинг шарҳ-тақриз ва хабар-тақриз турларини учратиш мумкин. Ўзбек адабий танқидчилигида дастлабки тақризни Фурқатга нисбат берилади.¹⁷⁵ 1890 йилда ёзилган бу шарҳ-тақризда рус шоирларидан бирининг (муаллифи айтилмаган) ўзбек тилига ўтирилган эркин таржимадаги шеърига муносабат билдириб ўтилади. Матбуотда эълон қилинган илк ўзбекча тақризларга “Туркистон вилоятининг газети”да нашр қилинган “Янги алифбо дарслиги

¹⁷⁵ Бу ҳақда қаранг: А.Абдуғафуров. Фурқатнинг насрий мероси // Ўзбек адабиёти масалалари.1976. –Б.64.; Назаров Б. Ўзбек адабий танқидчилиги. –Тошкент: Фан, 1979. –Б.14-15.; Б. Валихўжаев, Ш.Холматов. Ўзбек адабий танқиди тарихи. –Самарқанд,1983. –Б.44.; Ўзбек совет адабий танқиди тарихи. Икки томлик. –Тошкент: Фан,1987. –Б.67.

Маҳмудхўжа Беҳбудий ва унинг «Ойна» журнали ҳақида»¹⁷⁶ мақоласини мисол қилиш мумкин.¹⁷⁷ “Ойна” журналида учровчи хабар ҳамда шарҳ-тақризлар, асосан, “Падаркуш” драмаси учун ёзилган эди.¹⁷⁸ Журналнинг 1913 йил 10-сонида “Самарқандда тиётр” номли кичик хабар-тақриз берилган. У “Падаркуш” драмасининг, шу билан бирга, ўзбек драмасининг илк саҳна юзини кўриши хабари ҳамдир. Унда ўзбек ва татар тараққийпарварлари билан биргаликда “Падаркуш” ҳамда “Олдадук ҳам олдандук” асарининг Самарқандда қўйилиши ва Қўқон, Тошкентда саҳналаштириш учун тайёргарлик кўрилаётганлиги ҳақида хабар келтирилган: “Хўқанд ва Тошкандда ҳам “Падаркуш” фожиасини саҳнада қўймоқ учун машқ қилмоқда эмишлар”.¹⁷⁹ Шу йилнинг 12-сонида хабарнинг давоми эълон қилинган. Хабарда драманинг ўйналиши учун Самарқанд губернаторидан рухсат олинганлиги, билетларни кимдан сотиб олиш мумкинлиги тўғрисида қисқача маълумот олиш мумкин. Журналнинг 1914-йил 25-январь 14-сонида “Туркистонда биринчи миллий тиётр” деб номланган шарҳ-тақриз берилган бўлиб, “Падаркуш”нинг қай даражада ўйналганлиги, халқ томонидан қандай кутиб олинганлиги, драманинг ижрочилари, ютуқ ва камчиликлари атрофлича шарҳлаб ўтилган.

Ушбу шарҳ-мақоланинг муаллифи турли манба-

¹⁷⁶ Янги алифбо дарслиги ҳақида // Туркистон вилоятининг газети. 1903. 13 сентябрь

¹⁷⁷ **Тожибоев Р.Қ.** XX аср бошлари ўзбек адабий танқиди тарихидан. Филол. фан. номз. дисс... –Тошкент,1993. –Б.85.

¹⁷⁸ Муаллифи кўрсатилмаган. Самарқандда тиётр // Ойна. 1913.№10. –Б.234.; Муаллифи кўрсатилмаган. Самарқандда тиётр // Ойна.1914.№12. –Б.285.; Муаллифи кўрсатилмаган. Туркистонда биринчи миллий тиётр // Ойна.1914.№14. –Б.227-231.; Муаллифи кўрсатилмаган. Самарқандда тиётр // Ойна. 1914.№15. –Б.262-263.

¹⁷⁹ Муаллифи кўрсатилмаган. Самарқандда тиётр // Ойна. 1913.№10. –Б.234.

ларда турлича кўрсатилади. Хусусан, адабиётшунослар Бегали Қосимов, Узоқ Жўрақуловлар “муаллифи номаълум” эканлигини айтиш билан чекланган бўлсалар, беҳбудийшунос Солиҳ Қосимов уни Беҳбудий мақолалари қаторига киритади. “Жадид драмаси” монографиясида мақола муаллифи Ҳожи Муин деган тахминий фикр ўртага ташланади. Шу нарса аниқки, “Падаркуш” га ёзилган ҳар тўрт тақриз битта муаллифга тегишли. Сабаби, “Туркистонда биринчи миллий тиётр” мақоласининг давоми “Самарқандда тиётр” деб номланган ҳолда, 1914 йил 10-12-сонда берилган тақриزلар ҳам худди шундай сарлавҳаланган. Тақриزلарда келтирилган драманинг тили ҳақидаги фикрлар, “Баланд даражалик Самарқанд волийсидан муҳарриримиз рухсат ҳам олди”¹⁸⁰ жумлалари драма муаллифига тегишли бўлолмайди (Беҳбудий ўзга шахс номидан ёзган бўлиши ҳам аҳтимол). Ва бу нарса тақризчи Беҳбудий эмас, деган тўхтама олиб келади. Мақолалар муаллифини Ҳожи Муин деб белгилаш ҳақиқатга яқинроқ бўлади. Ушбу “Туркистонда биринчи миллий тиётр” мақоласи ўзида ҳам шарҳ, ҳам талқинни бирлаштирган бўлиб, ўзбек саҳнасининг илк асарига ёзилган биринчи тақриз эканлиги билан аҳамиятлидир. Театр асарларига ёзилган тақриزلар билан бир қаторда адабий асар ва шеърлар таҳлил қилинган тақриزلар ҳам учрайди. Шундай тақриزلардан бири Нўширавон Явушев¹⁸¹нинг “Шеър

¹⁸⁰ Муаллифи кўрсатилмаган. Самарқандда тиётр // Ойина. 1914. №12. –Б.285.

¹⁸¹ Нўширавон Явушев – Туркистон мадрасаларида ишлаган татар сайёҳи, муҳаррир, шоир, публицист. Унинг бир қатор танқидий, публицистик мақолалари ва шеърлари “Туркистон вилоятининг газети”, “Садои Туркистон”, “Ойина” ва бошқа нашрларда учрайди. “Чингизхон” пьесаси муаллифи.

ёзувчилар диққатина”¹⁸² мақоласидир. Унда журналнинг илк сониди эълон қилинган “Илтижо”¹⁸³ мусаддасига фикр билдирилади. Явушев шеърни сарф ва наҳв қоидаларига амал қилмай ёзилган деб топади. Ундан маъно англамоқ мушкуллигини айрим мисралари мисолида исботлашга уринади. Мунаққид (Н. Явушев) рус ва араб шоирларининг ижодини ўртак сифатида келтиради. Явушевнинг ўзи шеърларини содда тарзда ва асосан бармоқда ифодалашга эътибор қаратган. Ўз ўрнида идора Явушевнинг фикрларига эътироз билдириб, “Илтижо” шеърини қоидага мувофиқ ёзилган деб ҳимоя қилиб чиқади.

“Ойна”даги тақризларнинг нисбатан мукамалроғи “Тўй” пьесасига ёзилган “Танқид эмас, танбех”¹⁸⁴ тақризидир. Дастлаб “Тўй” муаллифи Нусратилла Қудратилла қаламига ташаккур айтилиб, мунаққид пьесани ўқиб қувонганлигини, “мазмунини нофеъ”, жамият учун фойдали асар бўлганини таъкидлайди. Шундан сўнг ушбу пьеса ва у орқали бошқа асарларнинг ҳам “ҳар навъ нуқсондан тоза чиқмоғ”и учун бир-икки сўз айтишни лозим топади. Бу эса “Матбуот муҳиби”нинг танқид маданиятидан хабардорлигини билдиради. Муаллиф саҳна маданияти ва танқид таъсиридан сўзлаб, пьесадаги айрим “адабдан хориж” сўз ва ҳаракатларнинг саҳна учун тўғри келмаслиги ва томошабинларнинг “юз қизармоқлариға” сабаб бўлишини ёзиб туриб, пьесадаги шундай сўзларни саҳифаси билан санаб ўтади. Мисол учун, “эшак” (13-саҳифа), “олуфталик” (18-саҳифа), “гадой” (31-саҳифа), “падар...” (35-саҳифа), “журми бошдан” (44-саҳифа) сўзлари учрайди. Лекин бу сўзлар

¹⁸² Нун. Я. Шеър ёзувчилар диққатина. // Ойна. 1913.№3. – Б.68.

¹⁸³ Миллий. Илтижо // Ойна.1913.№1. – Б.10-11.

¹⁸⁴ Матбуот муҳиби. Танқид эмас, танбех. 1915.№3.

танқидчи айб юклайдиган даражада “қабих ва уят” деб бўлмайди. Шу билан бирга, “Тўй” қаҳрамонларининг касб-кори (кўбкоритоз, кўкноритоз, беданабоз, читфуруш ва ҳ.к.) ва шахсиятига қаралса, улар нутқида бундай сўзларни бериш ҳақиқатга анча яқин ва табиийдир. Тақризчи Миллийни ўз асарини қайта таҳрир қилишга чақиради. Ва йўл-йўлакай “Падаркуш”да ҳам юқоридаги каби эътибор бериш керак бўлган ўринларни кўрсатиб, ҳар икки муаллифдан “афви маржу” тилайди. Ушбу тақриз жавобсиз қолмаган. Лекин Миллий эмас, Ҳожи Муин жавоб ёзган. Бунинг сабабини унинг ўзи шундай изоҳлайди: “Мазкур “Тўй” рисоласининг ярмидан зиёдаси маним шикаста қаламим ила ёзилуб, қолгани ҳам ўзимнинг ислоҳ ва тасҳиҳим ила тартиб қилинганлиги учун бу тўғрудаги адабий масъулият маним устимга тушса керак”.¹⁸⁵ Муиннинг жавобига кўра, асардаги нуқсонларнинг сабаби иккита: биринчиси, турк, татар театр рисолаларидаги шундай сўзларнинг борлигини “тафтиш этмаган”и бўлса, иккинчиси, бу сўзларни у ўз ихтиёри билан қаҳрамоннинг “қабихлигини кўрсатмоқ қасдила” ёзганини айтади. Яна Ҳожи Муин пьеса ёзилган вақтдаги ўзининг ноқислигини аста-секин тузалишини умид қилади. Эътибор берилса, мақоланинг бирор жойида Миллий (Нусратилла Қудратилла) номи тилга олинмайди. Нуқсонларнинг эгаси ҳам Ҳожи Муин, кимдир айбдор бўлиш керак бўлса ҳам у, пьесани қайта таҳрир қилувчи ҳам унинг ўзи. Агар Ҳожи Муиннинг сўзларига қарайдиган бўлсак, “Тўй”ни ёзишда Миллийнинг роли умуман бўлмаганлиги тушунилади. Аслида ҳам шундай бўлганми? Ўша давр

¹⁸⁵ Ҳожи Муин ибн Шукрулло. Танбеҳга ташаккур // Ойина. 1915.№7. – Б152.

мунаққидлари асарларида ва матбуотда “Тўй” ҳақида ҳам фикрлар ва эълонлар учрайди. Хусусан, “Туркистон вилояти газети”нинг 1914 йил сонларида “Тўй” пьесасининг таҳририятга келиб тушгани ва муаллифи Нусратилла Қудратилла (Миллий) экани айтилади. М.Б.Солиҳов тадқиқотида ҳам ушбу пьеса ҳақида гап кетганда, фақат Миллий номи тилга олинган.¹⁸⁶ Айна “Ойина”нинг ўзида ҳам “Тўй” деб сарлавҳаланган эълон берилган. Эълонда “Муҳаррир ва ношири Нусратиллоҳ Миллий ибн Қудратиллоҳ, Туркистон маишатидан олиб ёзилган иккинчи рисола” деб таърифланади.¹⁸⁷ Ҳожи Муиннинг жавоб мақоласи Миллий вафотидан сўнг ёзилган ва аҳтимол у “Ойина” муҳаррири сифатида идорага келган пьесани кўздан кечиргандир. Лекин бу нарса унга муаллифлик даъво қилиш ҳуқуқини беролмайди.

Адабий-танқидий мақолалар. “Ойина”нинг 1913 йил 9-сонида Ҳожи Муиннинг “Муҳтарам шуаромизга” мақоласи нашр қилинган. Унда кўтариб чиқилган асосий муаммо олди-қочди шеърларнинг кўпайиб бораётганлиги масаласидир. Муаллиф май ва жом таърифи келтирилган, ҳажв ва мадҳиядан иборат ахлоқсиз шеърлардан қочиб, “фанний, миллий ва ахлоқий шеърлар” ёзишга чақиради. Ва буни замон тақозоси деб билади. Миллий шеърлар намунаси сифатида татар, озарбайжон шоирлари ижодини келтиради. Ушбу мақолада Ҳожи Муин кенг йўсинда баён қилиш, атрофлича тушунтириш йўлидан боради: “... шеърға ҳам суиистеъмол қилиниб, алалхусус, бу замонда шеър таърифи хат ва хол, тавсифи май ва жом ё таъмагирона мадҳиёт

¹⁸⁶ **Miyon Buzruk.** Ozbek teatr tarixi uchun materiallar. – Toshkent: Oʻz SSR Davlat nashriyoti, 1935. – B.111.

¹⁸⁷ Тўй. (эълон) // Ойина.1914.№54. – Б.30.

ва ғаразгарона ҳажвиётдан иборат бўлиб қолди”. Шоирларни миллий руҳда, замон талабига мос, нафли шеърлар ёзишга чақириқлар “Ойна” ва шу каби бошқа нашрларда ҳам муҳим масала сифатида кўтарилган эди.

Мубоҳасалар. Бехбудий Самарқанд вилоят ҳарбий губернаторига ёзган аризасида “Ойна” саҳифаларида 16 хил материалларни беришни ваъда қилган¹⁸⁸. Рўйхатдаги энг охирги мавзу – бу ҳажв (сатира ва аралаш) эди. “Ойна” турли номлар остида мубоҳасалар эълон қилди. Ушбу парчаларни ўқиб, журналнинг ўзига хос танқид “нафаси” ни сезиш мумкин. Улардан аниқланган адабий таҳаллуслар ва ҳажвий асарлар эса бугунги кунгача мавжуд кўпгина қарашларга ўз таъсирини ўтказмай қолмайди. Мисол учун, биз унда “Мушмирзо”¹⁸⁹, “Пишак сўфи”, “Гумном”¹⁹⁰, “Сомеъ”¹⁹¹, “Хушёқмас”¹⁹², “Мулло Хокиро”¹⁹³, “Гўрбе”¹⁹⁴ каби янги номларга дуч келамиз. Таҳаллуслар бир қарашдаёқ ўзининг ҳажвий “либос”ини кўрсатиб турибди. Улар кимга тегишли экани ҳақида яқдил фикр йўқ. Солиҳ

¹⁸⁸ Абдуазимова, Н. Миллий журналистика тарихи. –Тошкент: Шарқ, 2008. –Б.230.

¹⁸⁹ Мушмирзо. Суҳбат //Самарқанд.1913.№33.; “Отингни сот, тўнунгни сот, дўқтур бўл!”. 1913.№5.; Мубоҳаса.1913.№7.

¹⁹⁰ Гумном. Орзуёки хаёл.1914.№34.; Қизик ўзгаришлар.1914.№37.; Жавонбозликни ким манъ этар? 1914.№38.; Хушёқмас. Хушим келмайду. 1913. №11. Мулло Хокиро. Ши ва суний.1913.№10.; Ислоҳи расм лозим аст.1914.№18.; Ибрат.1914.№23.; Суҳбат.1915.№15.; Гўрбе. Жавоб ба Муш. 1914.№11.

¹⁹¹ Сомеъ. Мунозараи қадимий ба жадидий.1914.№34.; Мусоҳиба ёки мубоҳаса.1914.№35.;

¹⁹² Хушёқмас. Хушим келмайду. 1913. №11.

¹⁹³ Мулло Хокиро. Ши ва суний.1913.№10.; Ислоҳи расм лозим аст.1914.№18.; Ибрат.1914.№23.; Суҳбат.1915.№15.;

¹⁹⁴ Гўрбе. Жавоб ба Муш. 1914.№11.

Қосимов¹⁹⁵ ва Бойбўта Дўстқораев¹⁹⁶ берган маълумотларга кўра, “Хушёқмас” ва “Мушмирзо” имзосини Беҳбудийга тегишли, деб ҳисоблаб келинади. Бироқ беҳбудийшунос олим Сирожиддин Аҳмад ўз кузатишлари натижаси ўлароқ, бу таҳаллусларнинг ҳақиқий «эга»си Ҳожи Муиндир, деган хулосага келган. Яъни, Ҳожи Муин ибн Шукрулло исмидаги “мим” ҳамда “шин” ҳарфларини бирлаштириш орқали Муш таҳаллуси келиб чиққанига ишора қилган. Бизнингча ҳам, ҳажвиялар Ҳожи Муинга тегишли. Сабаби, Беҳбудийга нисбатан Ҳожи Муин қаламида ҳажвга мойиллик кўпроқ сезилади.

“Мушмирзо” (Сичқонмирзо) “Ойна” журналида нашр қилинган ҳажвий асарларда энг кўп қўлланган адабий таҳаллуслардан бири. Унинг “Гумном”, “Сомеъ”¹⁹⁷ таҳаллуслари билан узвийлиги “Мусоҳиба ёки мубоҳаса” суҳбатида кўринади.¹⁹⁸ Мубоҳасанинг муаллифи Сомеъ. Гумном ва Хокиро суҳбатга киришувчи шахслар. Унда “Гумном” тилидан айтилган шундай гап бор: “Нима қилай, жўра! Ўзумга Мушмирзо ном қўйдим, мирзолар эътироз қилдиларки, бизларни масхара қиласан деб... Агар Мулло Муш от қўяй десам, ўйлайманки, муллолар “Уламони истихфоф этдинг” деб, албатта, мани такфир этарлар. ...ҳатто жонимдан азиз иймонимга тўқунарлар”.¹⁹⁹ Ҳақиқатда, “Мушмир-

¹⁹⁵ Қосимов, С. Беҳбудий ва жадидчилик // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. 1990. 19-26 январь.

¹⁹⁶ Дўстқораев, Б. Кўрсатилган манба. – Б.198

¹⁹⁷ Қаранг: Гумном. Орзу ёки хаёл.1914.№34.; Гумном. Қизик ўзгаришлар.1914.№37.; Гумном.Жавонбозликни ким манъ этар? 1914.№38.; Сомеъ. Мунозараи қадимий ба жадидий.1914. №34.;Сомеъ. Мусоҳиба ёки мубоҳаса.1914.№35.

¹⁹⁸ Сомеъ. Мусоҳиба ёки мубоҳаса. // Ойна.1914. №35. – Б.845-846.

¹⁹⁹ Англашилганидек, Мушмирзо ва Гумном бир шахсга тегишли. Муаллиф “Сомеъ” ҳам услубидан келиб чиқиб айтадиган бўлсак, Мушмирзо ва Гумном билан бир қаторда туради.

зо” исмининг танқид қилинганлиги “Мушмирзоға очик мактуб”²⁰⁰ мақоласида ҳам учрайди. Унда дастлаб Мушмирзо қаламига ташаккур айтилиб, сўнгра “Мушмирзо” ва “Пишаксўфи” тахаллусларига тўхталиб, улардаги “мирзо” ва “сўфи” иборатлари “бир неча кишиларга гирон тегиб” кетгани сабабли, уларга “тағйир бериб, лутфан яна латифагўйликда давом этсангизлар” деб майл билдирилади. Мақолада яна бир эътибор қаратиш лозим бўлган ўрин бор. Мактуб эгасининг хабар беришича, Мушмирзо номига Хўқанд ва бухоролик маслакдошлари, мухлисларидан идорага мактублар йўлланган. Идора бу мактубларни эълон қилиш учун Мушмирзога ўз лақабини ўзгартиришни шарт қилиб қўяди. Ушбу мактуб муаллифсиз бўлиб, “Ойна” номидан берилган.

Мушмирзонинг “Отингни сот, тўнунгни сот, дўқтур бўл!” мубоҳасаси ҳажман кичик. Унда илмни ёйиш, маърифатга суяниш ғояси бош мақсад қилиб олинди. Асосий қаҳрамонлар Мушмирзо ҳамда хизматкор образи. Эпизодик образ сифатида бемор (бухоролик жаноб) ни кўрсатиш мумкин. Суҳбатда етилиб турган вазиятдан муаммо сифатида фойдаланилади; асосий муаммо илмсизликка қарши курашиш, ёрдамчи муаммо беморнинг аҳволи эди. Асардаги барча деталлар унсурлари тўлиғича асосий муаммони очишга йўналтирилган. Бунда жадид адабиёти намуналарига хос бўлган усул қўлланган, яъни муаммо ҳал қилинмаган, балки уни ечиш йўли кўрсатилган.

“Мубоҳаса” ҳикоясида Мушмирзо ва Пишак сўфи мулоқотга киришади. Пишак сўфи бадийий тўқима бўлиб, у сичқон образига қарама-қарши тарзда танланган. Аввалги ҳикоядан фарқли ўлароқ, унда кундалик ҳаётда учрайдиган мураккаб вазият ҳақида суҳбат бўлиб ўтади. «Мубоҳаса» ҳикоясига “Самарқанд” газе-

²⁰⁰ Мушмирзоға очик мактуб. // Ойна, 1914. №12. – Б.280.

тасида эълон қилинган “Суҳбат” ҳикояси²⁰¹ мантиқий боғланиб кетган. Шева соф самарқандча ифода билан берилган. Ҳикояда мулло Хокиро эпизоди ҳам учрайди. Бироқ унинг Мушмирзо шахси билан боғлиқ нуқталари таҳлил қилинмаган. Шу ўринда мулло Хокиронинг “Ойна” журналида нашр қилинган бир мубоҳасаси ҳақида айтиб ўтиш жоиз. Бу “Суҳбат”нинг²⁰² асосий қатнашчилари Хокиро ва намакфуруш иштирок этишган. Суҳбат асносида Хокиро ўзи гувоҳи бўлган бир ҳолатни суҳбатдошига сўзлаб беради. Унга кўра бир неча мусулмон йигит-қизлар русларга тақлидан кийинишиб, ўзларига Иван Петрович, Феодр Кирпич каби русча ном қўйиб олганликлари, лекин ўзлари на мусулмоний хатни, на русийни ўқий олмас даражада бесавод эканликларини кўриб, бу ҳолни “илмсиз ёшларнинг маймун бўлгани” деб киноя қилади. Ва уларни “жонлик сурат ёинки нақшин маймун” дея атайди. Бу каби мубоҳасаларда оддий кўринган маиший мавзулар воситасида маҳаллий халқ дунёқараши, уларнинг онг ва турмуш даражаси бир қадар пичинг ва истиора йўли билан очиб берилган, деб айтиш мумкин.

Фельетон. XX асрга келиб ўзбек адабиётида кўпгина жанрларга синов сифатида қўл урила бошлади. Эътибор берадиган бўлсак, жадидлар кўпинча ўз ёзганларига аниқ бир жанр белгилаб ўтмаган. Матбуотда ҳам фельетон рукнида бир нечта жанрдаги (ҳикоя, роман, танқидий мақола, саёҳатномалар, шеър) асарлар эълон қилинаверган. Ҳолбуки, вазият шундай экан, уларга аниқ бир жанрни тиркаб қўйиш ҳам тадқиқотчига мушкуллик туғдиради. Масаланинг яна бир томони, вақтли матбуотда фельетон сўзи ҳам рукн, ҳам жанр сифатида қўлланилаверган. Биз фельетон

²⁰¹ Мушмирзо. Суҳбат // Самарқанд. 1913. №33.

²⁰² Мулло Хокиро. Суҳбат // Ойна. 1915. №15. – Б425-427.

деб атамоқчи бўлаётган қуйидаги насрий парчаларда кўп жиҳатдан эссе²⁰³ жанри талабларига яқинликни кўрамиз. Эссенинг шу кунгача мавжуд таърифларига таянадиган бўлсак, ҳажман кичик, “эркин композицияли, махсус мавзуга бағишланган, шахсий мулоҳаза ва таассуротларга асосланган”²⁰⁴лик тамойиллари бу жиҳатдан фикримизни далиллайди. Хусусан, журналда келтирилган “Хушёқмас” имзоли муаллифнинг “Хушим келмайдур” мақоласи²⁰⁵ шариатга ва инсонийликка мос келмайдиган ишларни танқид қилиб ёзилган. Муаллиф услуби ўзига хос. У ёзмоқчи бўлаётганларини гўёки ёзишни хоҳламаётгандай (“Истайманки, ёзайин..... .. лекин хушим келмайдур”) қилиб қўрсатади. Бироқ уларни шу “эҳтиёткорлиги” билан “енг ичида” англатиб кетади: “Истайманки, ёзайин: бойларимиздан бири талабамиз учун 5 сўм иона тилаганда бермай, ҳар байрамда рус хонимларини зиёфат қилуб, 100 сўм-100 сўм харж қиладур-да, ўзини энг муқаддас ва мутадаийин одам ҳисоб қиладур, ох, хушим келмайдур”²⁰⁶. 1914 йилнинг 34-сонида “Тумном” таҳаллуси билан ёзилган “Орзу ёки хаёл” мақоласида “Хушим келмайдур” услубини сезиш мумкин. Дастлабки мақолада “истайманки, ёзайин...” тарзида ўз мулоҳазаларини беради: “Истайманки, ёзайин: бу яқин вақтларда катта кишиларимиздан бири катта тўй қилиб, неча шаҳарлардан давлатмандларни тўйиға даъват айлаб, аларға неча минг сўмлар сарф қилганда, фақир одамларни ва бенаво талабаларни ёдиға ҳам солмади. Лекин хушим келмайдур...”. “Орзу ёки хаёл”да ўқиймиз: “Агар маним нуфуз ва

²⁰³ Эссе (фр. Уриниш, синов, очерк) – адабий шакл, муаллифнинг шахсий қарашларини баён қилувчи катта бўлмаган насрий матн.

²⁰⁴ Краткая литературная энциклопедия. – Москва, 1968. Т.5. – С.895.

²⁰⁵ Хушёқмас. Хушим келмайдур. // Ойна. 1913. №11. –Б.262-263.

²⁰⁶ Хушёқмас. Хушим келмайдур. // Ойна. 1913. №11. –Б.262-263.

иктидорим бўлса эди, барча мактаб ва мадрасаларни мувофиқ замони ислоҳ этиб, таълими ибтидоийни мажбурий қилиб, ўғлини ўқутмагон кишиларга жазо берур эдим ва мунинг ила 25 йил ичида бутун Туркистонни маориф ва маданият нури ила зиёландураб эдим. Лекин оҳ! Чи кораки.....”.²⁰⁷ Мақола худди шу услубда давом эттирилади. Бундан Хушёқмас ва Гумном услубидаги ўхшашликни сезиш мумкин.

Латифалар. Журналнинг 1915 йил 9-сонидан бошлаб латифалар бериб борилган.²⁰⁸ Турли мавзудаги, кичик ҳажмли латифалар ҳажв, киноя, истеҳзога йўғрилган. Уларда ҳозиржавоблик²⁰⁹, сўзамоллик²¹⁰, нодонликни қоралаш²¹¹ ҳолатлари устуворлик қилади: “Қарзхоҳ қарздор эшигини тақ-тақ қилар. Қарздор панжаре (дераза)дан бошини чиқариб, ани кўриб пинсинур. Хидматкори чиқиб дерки: хўжайин уйда йўқ! Ташқари кетди. Қарзхоҳ дер: кўб яхши. Келса дегинки: яна ташқари чиқса, бошини панжара олдиға унутиб кетмасунки, кўрганлар уйда гумон қилурлар”.²¹²

Латифалар орасида “Ота ила ўғул” латифаси ўзининг сатирик руҳи, кинояга бойлиги, кўтарилган мавзунинг долзарблиги билан аҳамиятга эга. Унда авом орасида авж олиб кетган саводсизлик қораланади. Ўзининг бесаводлиги туфайли ўғлига жабр бериш давомида ўзи ҳам изза бўлган отанинг типик қиёфасида бутун миллат оталарини кулги остига олиб, аёвсиз

²⁰⁷ Гумном. Орзу ёки хаёл. 1914. №34.

²⁰⁸ Мисол учун: Табиб ила сангтарош. 1915. №9. –Б.231-232; Қарзхоҳ ила қарздор. 1915. №9. –Б.232; Амир ила бир кўзлик. 1915. №10. –Б.264-265; Икки қарздор. 1915. №12. –Б.330. Касал ила ҳақим. 1915. №13. –Б.354.

²⁰⁹ Шоир ила вазир. 1915. №11. –Б.295.

²¹⁰ Зийрак бола. 1915. №10. –Б.264.

²¹¹ Ота ила ўғил. 1915. №13. –Б.354-355.

²¹² Қарзхоҳ ила қарздор. 1915. №9. – Б.232.

“савалайди”. Албатта, бундан бошқа латифаларнинг ҳам ҳаммасини ўз юки, англатмоқчи бўлган ғояси мавжуд. Журналдаги мазкур латифа ва ҳажвий асарлар муштарийларда энгил кайфият уйғотиши баробарида, уларни атрофдаги ўзлари билиши ва эътибор бериши керак бўлган иллатлардан қочишга чақирган, деб айтиш мумкин.

Мактуб ва реклама-танқидлар²¹³. XX аср боши матбуот саҳифаларида “Идорага”, “... дан мактуб”, “Очиқ хат”, “Идорага мактуб” деб номланган рукнлар кўп учрайди. Бундай мактублар кенг мавзуларни қамраб олиши ҳамда идора-муштарий муносабатларини четдан баҳолашга қўл келиши билан аҳамиятлидир. Ушбу мактубларда бирор асар юзасидан фикр билдириб, пьеса таассуротларини баён қилиб ёхуд муаллифларга мурожаат тарзида ёзилган мактублар²¹⁴ ҳам учрайдики, уларни адабий-танқидий мактуб жанри²¹⁵га оид деб олишимиз мумкин. Адабий мавзудаги мактублардан бири “Мушмирзога очиқ мактуб”дир. Унда муаллиф дастлаб Мушмирзо қаламига ташаккурдан сўнгра “Мушмирзо” ва “Пишаксўфи” таҳаллусларига тўхталиб, улардаги “мирзо” ва “сўфи” иборатлари “бир неча кишиларга гирон тегиб” кетгани сабабли, уларга “тағйир бериб, лутфан яна латифагўйликда давом этсангизлар” деб майл билдирилади. Мақолада яна бир

²¹³ Қаранг: Тожибоев Р.Қ. XX аср бошлари ўзбек адабий танқиди тарихидан. Филол. фан. номз. дисс... –Тошкент,1993. –Б. 81-85.

²¹⁴ Тўлаган Хўжамёруф. Туркистонли қардошлара очиқ хат. 1913.№6. – Б.137-138.; Мушмирзо. Хўқанддан мактуб. 1913.№7. – Б.165.; Идораи Ойина. Муҳтарам ўқувчи ва ёзувчиларимизга очиқ мактуб. 1913.№8. – Б.187-188.; Идорага мактуб. 1914.№14. – Б.231.; Қуён. Андижондан мактуб. 1914.№17. – Б.306.; Хат юборгучиларга.1914.№24. – Б.380.; Идорадан.1915.№16. – Б.442.

²¹⁵ Бу жанр ҳақида қаранг: Ахмедова Ш.Н. Ўзбек адабий танқидининг жанрлар таркиби. Филол. фан. докт. дисс... – Тошкент, 2010.

эйтибор қаратиш лозим бўлган ўрин бор. Мактуб эгасининг хабар беришича, Мушмирзо номига Хўқанд ва бухоролик маслақдошлари, мухлисларидан идорага мактублар йўлланган. Бундан келиб чиқадики, Мушмирзо Хўқанд ёки Бухородан эмас, Самарқанд адабий доирасидан, деб тахмин қилиш мумкин. Идора бу мактубларни эълон қилиши учун Мушмирзога ўз лақабини ўзгартириши шарт қилиб қўйилади. Ва “Ойна”ни кузатадиган бўлсак, Мушмирзо тахаллуси шу мақоладан сўнг қайтиб давом этмайди. 1914 йил 35-сонидан “Гумном” бўлиб қатнаша бошлайди. Ушбу мактуб муаллифсиз бўлиб, “Ойна” номидан берилган.²¹⁶

Матбуот муҳаррирлари янги асар ёзилганда ёки бирор пьеса сахнада қўйилишидан олдин улар ҳақида кичик эълонлар бериб боришган. Бундай эълонлардан ўқувчи асар ҳақида дастлабки маълумотларга эга бўлган ва муҳаррирнинг қисқа муносабати билан ҳам танишиш мумкин бўлган. Бу реклама-танқидлардир. Улар орқали “янги адабиётлар билан танишибгина қолмай, балки уларга берилган илк баҳодан, илк танқидий назардан”²¹⁷ хабардор бўлинган. “Туркистон вилоятининг газети”, “Улуғ Туркистон, “Садои Туркистон”да берилган “Янги китоблар” рукнида реклама-танқидларни учратиш мумкин.

“Ойна”да нашр қилинган “Тўй” реклама-танқиди²¹⁸ идора томонидан ёзилган бўлиб, “Тўй” рисоласи муаллифи, рисола қиймати, манзили, қисқача мазмуни ёритилган. Шунингдек, идорага келган янги асарлар, усули жаҳид мактаблари учун ёзилган дарсликлар, сахна асарлари ҳақида худди шундай эълонлар бериб борилган.

²¹⁶ Идора. Мушмирзога очиқ мактуб. 1914.№12. – Б.280.

²¹⁷Тожибоев Р.Қ. XX аср бошлари ўзбек адабий танқиди тарихидан. Филол. фан. номз. дисс... –Тошкент,1993. –Б. 83.

²¹⁸ Тўй. (эълон) // Ойна.1914.№54. – Б.30.

Юқорида билдирилган мулоҳазалар “Ойина” журналида адабий муҳит қандай акс этганлиги юзасидаги умумий бир қарашлардир. Кичик ҳажвий парчалар ҳамда сатирик эссе ва мактублар наинки уларни XX аср жадид ҳажвиёти сифатида кашф этишни, балки “Ойина” минбаридаги адабий-танқидий муҳит ҳақида тасаввур ҳосил қилиш имконини ҳам бера олади.

“ОЙИНА” АДАБИЙ МАТЕРИАЛЛАРИНИНГ МАТНИЙ ТАДҚИҚИ

I

Юқорида кўрсатиб ўтилган шеърӣй материалларнинг катта қисми ўзининг салмоғи ва муаллифлар ижодини ўрганишдаги аҳамияти билан ҳам қимматлидир. Бу материалларнинг адабиётшунослигимизга ҳавола қилиниши эса, албатта, табдил жараёнига эҳтиёж сезади. Шу эҳтиёждан келиб чиқиб, “Ойина” адабий материаллари юзасидан айрим кузатишлар олиб борилди:

“Тошқанда “Хива” синоматуғрафинда”. 1914. №16.
Б. 290

Журналдаги “Тошқанда “Хива” синоматуғрафинда” матни 2004 йил “Ўзбек миллий уйғониш адабиётига материаллар-1” тўпламида нашр қилинган²¹⁹. Шеърнинг номланиши асл матнда “Тошқанда “Хива” синоматуғрафинда” дейилгани ҳолда ноширлар томонидан “Тошқандда (Хива) синемоси тўғрисида” шаклида табдил қилинган. Шеър мазмуни (Хива) синемосига бориб тақалмайди, балки “синоматуғрафинда”

²¹⁹ Ўзбек миллий уйғониш адабиётига материаллар-1. – Тошкент: Университет, 2004. – Б.71-72

шоир ўзи гувоҳи бўлган ҳолатларни ёритган. Табдил асносида айрим жузъий хатоликларга йўл қўйилган. Жумладан, иккинчи байтнинг биринчи мисрасида “маълумотни” сўзи “маълумотин” деб ўқилган. Ваҳоланки, кейинги мисрадаги “хатин” сўзида бу камчилик қайтарилмайди. Учинчи байтда “бормайинг” сўзи “бормайик” тарзида ўқилган. Эски ёзув қоидалари бўйича “К” товушининг турли кўринишлари мавжуд. Баъзан уч нуқтали “К” нинг “К” ва “Г” вариантыда ўқилиш ҳоллари учрайди. Муаллифларни шу ҳолат чалғитгандир. Лекин “К” дан олдинги “Н” ҳарфи бу сўзни “бормайинг” деб ўқишни талаб қилади. Бу кейинги сўзнинг шахс-сонига ҳам мазмунан тўғри келади.

Нашрда айрим сўзлардаги “вов” ҳарфини “и” ўқиб кетиш ҳоллари ҳам талайгина:

Кўрунгни — кўрингни (– Б. 72)

Қичқурушуб — қичқиришуб (– Б. 72)

Ўлтуролмаймиз — ўлтиролмаймиз йўсинида ўқиб кетилган (– Б. 72).

Матнни табдил қилувчи шахс ҳар бир матнни ўз тилида “сўзлатиши” керак. “Бошқа даврда ёзилган матнга иккинчи бир даврда аралашиш”²²⁰ бадииятига²²¹ ҳам, тил хусусиятларига ҳам путур етказди. Таҳлил қилинаётган нашрдаги “контрол” ва “билет” сўзлари аслида “контурол” ва “белат” каби ёзилган. Бу ҳолат матнга ҳозирги имло қоидалари билан дахл қилинаётганлигини кўрсатади. Журналдаги матнларда чиқиш келишигининг чўзиқ ҳамда қисқа ҳарф билан ёзилиши варианты учрайди. Шеърдаги “дин” ва-

²²⁰ Мирзаев, Т., Очилов, Э. Ўзбек филологияси — янги босқичда// Ўзбек тили ва адабиёти. 2003.№4

²²¹ Жумахўжа, Н. Истиқлол ва тил. —Тошкент: Шарқ,1998.

риантида берилган “қайтадин”, “кўнкадин” ноширлар “қайтадин”, “кўнкадан” деб икки хил тарзда табдил қиладилар, “кўнкадин” сўзи пунктуациясига эътибор бериладиган бўлса, унда:

1) чиқиш келишиги ҳам қўштирноқ ичида берилгани;

2) атоқли отнинг кичик ҳарф билан ёзилганини кўриш мумкин.

Эски ёзма матнларда тиниш белгиларига катта аҳамият берилмаган. Бироқ манбада “Кўнка” сўзи қўштирноққа олинганлиги очиқ-ойдин кўриниб турибди.

Нашрда “Яна ҳайдаб чиқарса, бизни кўринг” мисраси “Яна ҳайдаб чиқарса, буни кўринг” деб ўқилган. Бундай камчиликлар, қанчалик жузъий бўлмасин, айрим ўринларда матндаги маънога таъсир қилади.

2. “Туркистон”. Носириддин. 1914. №16 б.288-289.

Ушбу шеър “Ойна” журналининг 1914-1915 йил сонларида адабиёт материаллари” тадқиқотида эълон қилинган. Шеър 12 байтдан иборат бўлиб, умувашшаҳазал шаклида ёзилган. Ушбу мувашшаҳнинг бир жиҳати шундаки, калит ҳарфлар байтлар бошидаги эмас, мисралар орасидаги сўзларга яширинган. Шеърда шаклий ўхшашликка куч берилгани боис, маъно силлиқ чиқмаган. Шеър соф маърифий руҳда бўлиб, унда афсус ва ачиниш кайфияти сезилиб туради:

*Бу Туркистонни “то”ви вор талаф ўлмоқ маҳал ўлмаз,
Нечун? Айлар далолат “ро”йи Туркистон разолатдин.*

*Мурод аз коф Туркистон гулистондин иборатдур,
Ва лекин ани термоқ бизлара айни малолатдин.*

*Демак “син”дан иборат сони йўқ жоҳил кишилар вор,
Анга лозим илож, аммо туруб ғафлат, касолатдин.*

*Таназул айлаюб кундан кун ўлди халқимиз мискин,
Имон ё раббий отидин магар маҳвиз ҳалокатдин.*

*Агар ноиттифоқ ўлса, қутулмазлар фалокатдин,
«Алиф» анга ишорат аҳли ислом иттифоқ ўлсун.*

*Бо қарасанг “нун” ишорат айлаюр наммомалар чўқтур,
Қуярлар ажнабийларда манима нуқта офатдан.*

Энди табдил жараёнида киритилган айрим туза-тишлар ҳақида. Матннинг эълон қилинган варианты-да кичик ўзгаришларга йўл қўйилганки, бу шеърнинг мувашшаҳлигини эътибордан соқит қилиш натижа-сида келиб чиққан, дейиш мумкин. Уларни яна ҳам аниқроқ тасаввур қилиш учун кетма-кет тарзда кўриб чиқиш мумкин:

Асл манба (1) Иккиламчи манба (2)

*Бу Туркистонни “то” ви вор талаф ўлмоқ маҳал ўлмаз,
Нечун? Айлар далолатда “ро”йи Туркистон разолатдин. (1)*

*Бу Туркистонни то ёвур талаф ўлмоқ маҳол ўлмаз,
Нечун? Айлар далолатда роийи Туркистон разолатдин. (2)*

*Демак, “син”дан иборат сони йўқ жоҳил кишилар вор,
Анга лозим илож, аммо туруб ғафлат, касолатдин. (1)*

*Демак, сандан иборат сони йўқ жоҳил кишилар вор,
Анга лозим илож, аммо туруб ғафлат, касолатдин. (2)*

*Бо қарасанг “нун” ишорат айлаюр наммомалар чўқтур,
Қуярлар ажнабийларда манима нуқта офатдин. (1)*

*Боқарсанг нун ишорат айлаюр наммомалар чўқтур,
Кўёрлар ажнабийларда манима наҳот офатдин. (2)*

*Илоё, айюҳал ихвони, илма эҳтимом айланг,
Қаю ҳолатда ўлса, илм мунжий, яъни зулматдин. (1)*

*Оллоё, илоҳо, хон илма эҳтимом айланг,
Қаю ҳолатда ўлса, илм мунча, яъни зулматдин. (2)*

*Хусусан, аҳли исломи мунавввар айламак лозим,
Ўлур албатта танвири маорифла назоратдин. (1)*

*Хусусао аҳли исломи мунавввар айламак лозим,
Ўлур албатта таниюр маорифла назоратдин. (2)*

Кўриниб турибдики, тадқиқотчи йўл қўйган янглиш ўринлар шеър услубининг оғирлигидан келиб чиққан бўлиши мумкин. Лекин бундай ҳолатлар матншуносни масъулиятдан ҳоли қилолмайди. Чунки биргина сўз ёки ҳаракат матн мазмунини бутунлай ўзгартириб юбориши мумкин.

II

XX аср бошлари даврий нашрларига қараладиган бўлса, уларнинг ҳар бирида ўзигагина хос бўлган имло хусусиятлари борлиги яққол кўзга ташланади. “Ойина” журнали насрий матнларини тадқиқ қилиш билан бир қаторда журналнинг ана шундай ўзига хос жиҳатларини кўрсатиб ўтиш жоиз. “Ойина”даги матнлар, асосан, настаълиқ ёзувида бўлиб, таълиқ ва насх айрим ўринлардагина қўлланган. Жумладан, реклама ва эълонлар бўлими насх ёзувида, айрим мақола сарлавҳалари ёки кичик-кичик матнларни беришда таълиқдан фойдаланилган. Журнални ўқишдаги мураккаблик бир ҳарфнинг турли кўринишда ва айрим сўзларнинг қўшиб ёзиб кетилишида кўринади. Беҳбудийнинг

тиниш белгилари ишлатилишига жиддий эътибор бергани ҳисобга олинса²²², журнал бу борада сафдош нашрлардан бир поғона юқори турганлиги шубҳа уйғотмайди.

Ҳар бир матн ўзида матншуносликнинг қайсидир бир муаммосини акс эттиради. Матнни тўғри ўқиш учун матн яратилган давр тилини ҳам яхши билиш керак. Шу кунгача миллий уйғониш даври манбаларини тадқиқ қилишда амалга оширилган ишларда сўзларни турлича табдил қилиш ҳолатини кузатиш мумкин. Биргина “театр” сўзи гоҳ шаклий томонига қараб, гоҳ замонавий талаффузга мослаштирилиб, “тиётр”, “тётр”, “театр”, “теётр” деб ўқиб келинади. Бу каби ҳар хилликлар “Ойна” материаллари мисолида ҳам учрайди. 1994 йил “Маслақдошлар” тўпламида “Туркистонда биринчи миллий тиётр” тақриси эълон қилинган.²²³ Матн айрим қисқартиришларга учраган. Унда асл манбага мувофиқ келмайдиган ўринлар ҳам борки, уларни қуйидаги шаклда ифодалаш мумкин:

I. Нашрда тушириб қолдирилган қисмлар:

1. “фожиаси” сўзидан кейин “... ила “Алдадук ҳам алдандук” воқеаси” жумласи ташлаб кетилган.

2. Биринчи гапдан сўнг “Падаркуш” фожиаси ниҳоятда яхши амалга қўюлгани ҳозир бўлганларнинг ҳар синфини розилигидан маълум эди” деб берилган қисм келтирилмаган.

II. Ношир томонидан матнга мослаш учун (конъектура) таҳрир қилинган ўринлар:

²²² Беҳбудий “Китобат ул-атфол”(1908) рисоласида ҳам айтилган бир бўлимни тиниш белгиларига (Румузлар) ажратган эди.

²²³ Ушбу матн “Ойна”нинг 1914 йил №14 сонидан олинган.

Аслиятда:	Нашрда:
ниҳоят	ниҳоятда
мевалар	пивалар
ҳамшаҳарийлар	ҳамшаҳарлар
борлик	борлиқ

наъра урар, жон узар, хириллар наъра урар, хириллар, жон узар баайни яъни

Бу каби кичик ўзгартириш ҳам матнда дағаллик келтириб чиқаради. Шу боис матнни ўқишда муаллиф нутқи, матн мавзуси, давр ва муҳит каби белгилар эътиборда бўлиши муҳим. Журнал асосида нашр қилинган яна бир мақола бу Ҳожи Муиннинг “Муҳтарам шуаромизга” номли танқидий мақоласи бўлиб, Б.Дўстқораев ҳамда Н.Намозовалар томонидан нашрга тайёрланган. Мақоланинг ифода йўсинида шева сўзлари ва туркий тил унсурларига кенг ўрин берилган. Бунга “бирав”, “уйғотмак”, “чиқармак”, “эмди”, “туфроғ”, “аччиқ”, “мундан” сўзларини мисол тариқасида келтириш мумкин. Айрим ўринлардаги “аччиғ”, “мундин”, “мадҳиёт”, “Тўқаеф” шаклида ўзгартиришлар муаллиф позициясидан четга чиқишни билдиради. Қуйидаги арабча матн ҳам шу мақолага тегишли бўлиб, у нашр вариантыда учрамайди: “Аллоҳума лав ла анта ма ихтадайна вала тасаддақна ва соллайна. Фаанзилна сакинатан алайна васаббитил ақдам ла қайна. Вал мушрикуна қад буғу алайна ва ин ароду фатантаху абийна”.

Матннинг нашр варианты асл матнга деярли мос тайёрланган. Ундаги “алиф” ва “вов” ни ўқиш билан боғлиқ икки хиллик эса ҳозиргача жуда кўп матнларни ўқишда учраб келаётган муаммодир. Матн-

ни ўқиётганда унинг замонавий имло қоидаларига мувофиқлашиб кетишининг олдини олиш зарур. Бундай қилинмаса, биринчида, манба ўз ишончилигини йўқотади. Иккинчидан, даврнинг тил хусусиятлари чигаллашиб кетади. Масалан, юқорида келтирилган “тиётр” сўзини ҳозирги талаффуз имкониятларидан келиб чиқиб “театр” деёлмаймиз. Бунда унинг тил хусусиятларига путур етказилган бўлади.

Матннинг ифодали ўқилиши ва тўғри маъно англатишида тиниш белгиларининг аҳамияти катта. “Ойна” ва бошқа барча даврий нашрларда ҳам тиниш белгилари жойида қўлланилмаган. Шу боис матн устида ишлаш жараёнида унга мантиқий ёндашув асосида тиниш белгиларини жойлаштириш хато ҳисобланмайди.

XX АСР БОШЛАРИ ВАҚТЛИ МАТБУОТИДАГИ ТАРЖИМАЧИЛИК ФАОЛИЯТИГА БИР НАЗАР

(“Ойина” журнали мисолида)

“Ойина” журнал саҳифаларида нафақат туркистонликлар, балки турк, татар, афғон, эрон шоирларининг ҳам ўз ижодий намуналари билан фаол қатнашганликларининг гувоҳи бўламиз.

Масалан, Рижоизода Маҳмуд Акром, Доғистоний, Кафкозий, Жавдат, Шайх Олим Эроний, Маҳмуд Тарзий, Зухуриддин Фатҳиддинзода каби шоирлар ижодини мисол қилиб келтириш мумкин. Шу билан бир қаторда, жаҳон мумтоз адабиёти мисолида Гётенинг “Фауст” асаридан, Умар Хайём, Бедил шеърятидан намуналар келтирилган. Жумладан, журналнинг 1913 йил 9-сонида Айн.Ҳе.нинг “Фауст”дан усмонли туркчасига ўгирган таржимаси берилган:

*Нобуд ўламазми бу қабо олами ночиз!
Токи эдажакдир бени ворлиқ ила таъжиз?
Бик жаҳд ила бен олами имҳоя чолишдим,
Тоғлардан олов пускуруб ўрмонлари ёқдим.
Уммондаги амвожи бутун жўша гетурдим,
Бен зилзилалар-ла ери зеру забар этдим.
Ҳайф! Ўлмадим охирина мақсудима ноил:
Орома гирифтор ўлур амвож ва савоҳил!
Нафрат бу бани одама, нафрат ҳашарота
Ғолиб ўламамми ажабо бен бу завота.
Беҳаддир отдиқларим оғуш мамоти,
Ҳайфоки, ўлумда геламиз қарши ҳаёта!
Доим бу жаҳонда янги бир қон даваронда
Ноқобил таъдод юраклар зарабонда.
Тупроқда, ҳавода бир уфоқ қатраи модда.
Бингларча базирот ҳар он нашъу намода:*

*Аҳё эдар ажсоми ҳароратла рутубат.
Вер фарда музрат, на ябусат, на бурудат,
Жаннат гатирар чилдирарам бен агар олам.
Доим бени айларса бу ҳолила муаллам!...
Кесмам яна умидими, оташ бенга ёвур,
Оташла паришон эдарам олами яксар!²²⁴*

Парча асарнинг 1-қисм “Фаустнинг ишхонаси”дан олинган бўлиб, жорий ёзувда илк бор эълон қилинмоқда. Ушбу парчадан XX аср бошлари усмонли турк адабиётида ҳам “Фауст”нинг таржима вариантлари бўлганини англаш мумкин. Бироқ бу таржима асардан парча, холос. Айн.Ҳенинг “Фауст”ни тўлиқ таржима қилганлиги ҳақида ҳеч қандай маълумот учрамади. Шу ўринда айтиб ўтиш керакки, кўпчилик таржимашунослар Гёте асарлари, хусусан, “Фауст” таржимони бўлишни қаҳрамонлик деб ҳисоблашади. Бу қарашни рус гётешуноси А.Михайловнинг қуйидаги фикрлари ҳам тасдиқлаб турибди: “Ўлчов нозикликлари билан шуғулланишни Гёте ёқтирмасди, бироқ “Фауст” бунинг тескариси, негаки, “Фауст” шеърий шакллар ва ўлчовларнинг бутун бир қомусидир. Уларнинг орасида юнон фожиаларидаги триметр ва тетраметрлар ҳам, XVIII аср фожиаларидаги гекзаметрлар ҳам, немис халқ қўшиқлари, Данте “Илоҳий комедия”сини ёзишда қўллаган терсина ва бошқа жуда кўплаб шакллар учрайди”²²⁵. Шундай экан, бу мўъжизавий асар таржимаси кишидан узоқ ва машаққатли меҳнатни талаб қилиши шубҳасиз. “Фауст”нинг шоир-таржимон Борис Пастернак, Холодковский, қозоқ таржимони Медеубай Қурманов, озарбайжонлик Аҳмад Жамил, таржимашунос Пошали Усмон ўғли томонидан амал-

²²⁴ Фаустдан.Айн.Ҳе. // Ойина.1913.№2.Б1.

²²⁵ Таржимонлик санъаткорликдир // Ёшлик. 2013. №12.

га оширилган таржима нусхалари мавжуд. Пастернак билан Эркин Воҳидовда таржиманинг бадий пухта чиқишига эътибор қаратилган бўлса, Холодковский ва Пошали Усмон нусхасида аслиятга сўзма сўз яқинлик кўринади. Юқоридагилардан фарқли ўлароқ биз ўрганаётган парчада таржимага анча эркин ёндашилганлигини кўришимиз мумкин. Сабаби, Айн.Ҳе асарнинг мазмунига ҳам, шаклига ҳам ўзгачалик киритган. Аввало, Мефистофель тилидан баён қилинган 19 мисралик парча таржимада 22 мисрага айланган, 11 бўғинли вазн “бойитилиб”, ҳар бир мисра ўзича туроқланган: 14,13,12 тарзида. Мазмун мундарижасида ҳам сезиларли ўрин алмашилишлар бор. Мазмундаги бу ўзгаришни Эркин Воҳидов таржимаси билан қиёслаганда, яна ҳам ойдинлашади.

Айн. Ҳе Мефистофелнинг Фаустга ўзини ва қандай ниятда эканлигини ошкор қилиш лавҳасини таржима учун танлаб олган.

Эътибор берилса, айнан мана шу парчада Мефистофель исмининг моҳияти очилгандек бўлади. Айн.Ҳеда:

*Нобуд ўламазми бу қабо олами ночиз!
Токи эдажакдир бени ворлиқ ила таъжиз?
Бик жаҳд ила бен олами имҳоя чолишдим,
Тоғлардан олов пукуруб ўрмонлари қдим.
Уммондаги амвожи бутун жўша гетурдим,
Бен зилзилалар-ла ери зеру забар этдим.*

Эркин Воҳидовда:

*Поён билмас Йўқлик олами аро
Кичкина заррадир бу борлиқ дунё.
Уни йўқотмоққа уринмай неча.
Ҳануз устувордир кор қилмас пича.
Унга юбордим: мен чақмоғу бўрон,
Даҳшатли зилзила, ёнғину тўфон.*

Пошали Усмоннинг келтиришича, немис олими Готтхард Эрлер томонидан Мефистофелга қуйидагича изоҳ берилган: “Мефистофель – христиан динига мансуб кишиларнинг Фауст ҳақидаги китобида шайтон шу ном билан машҳурдир, бу ном Мефистофилос, Мефостофилес ва Мефистофиль каби эски шакллариغا ҳам эгадир.

“Мефистофель” сўзи қадимги яҳудийча “мефис” (бузғунчи, вайрон қилувчи) ва “тофель” (ёлғончи) сўзларидан олинган бўлса керак.

Лекин бу сўзнинг юнонча “мефото-филес” (ёруғликни севмайдиган) ва “ме-фаустофилес” (Фаустни севмайдиган) деган маънони англатади деган фикр шубҳалидир, албатта²²⁶. Изоҳда келтирилган “бузғунчи, вайрон қилувчи” маъноси биз юқорида келтирган мисраларда яққол акс этган. Шу ўринда, Г.Эрлер Мефистофелнинг юнонча “ёруғликни севмайдиган” деган маъносини шубҳали деб қарайди. Бироқ бу маънонинг қанчалик ҳақиқатга яқинлигини қуйидаги мисралар исботлаб турибди:

Бу – тун. Бир замонлар борлиқни бутун
Чулғаб олган зулмат! У яратди нур...
Вақт келиб оламдан йўқолса жисм
Борлиқда қолмагай нур деган исм.

Биз мана шу мўъжаз парчадан Йўқлик ва Борлиқ, зулмат ва нур, ўлим ва ҳаёт зиддияти акс этганини кўрамиз. Умуман олганда, 1913 йил Айн.Ҳе томонидан амалга оширилган ушбу таржимага ўша давр кесимида қарайдиган бўлсак, бутаржимани дунё адабиётини ўрганишдаги сезиларли қадам бўлган, дейиш

²²⁶ Таржима санъати: мақолалар тўплами / масъул муҳаррир Ф.Саломов. – Тошкент: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1980. – Б.238.

мумкин. Муҳаррир Беҳбудий эса ўз ўрнида “дунё адабиётида кўп машҳур бўлган ва кам ўрганилган” (Генри Пошманн) асар таржимаси йўлидаги бу ури-нишни янгилик сифатида ўз журналига олиб кирди.

Беҳбудийнинг ўзи жаҳон адабиётидан таржи-ма билан махсус шуғулланмаган бўлса-да, уни бу жараёндан четда турган, деб бўлмайди. “Туркистон вилояти газети”нинг 1909 йил 10-сонида “Оқ елпоғичли чинли хотун” ҳикояси нашр қилинган. У “Тасодиф” деб номланган дебоча билан бошлан-ган. Муаллифи берилмаган. Асар имзосида: “1909 йил, далви девона, Самарқанд, Маҳмудхўжа ибн Беҳбудхўжа” кўрсатилган.²²⁷ Ҳикоя хитой адабиёти-га тааллуқли. Профессор Бегали Қосимов изоҳича, Беҳбудий асарни “ўз қалби ва қалами билан ўзбек ўқувчисига тақдим этмоқчи бўлган”²²⁸. Ҳақиқатда, унда Беҳбудий тили ва ёзма услубини кўриш мумкин. Хусусан, “муқтасиъ қадрга тобеъ бўлди”, “дунё одати узра ҳар шай кечар”, “ғамум”, “барои ҳужум”, “думуъ”, “хумои”, “жадид” сўзларида Беҳбудийга хос бўлган араб-форс ҳамда эски тур-кий сўзларига “ўчлик” сезилади. Беҳбудий мазкур ҳикояни тўғридан-тўғри ўғирмай, балки ўзи “олдин ҳам кўрган”²²⁹ таржимага миллий руҳ бериб, ўзбек ўқувчисига мослаштирган. Бунини эркин таржима ҳам дейиш мумкин.

“Ойина” журналининг 1914 йил 27-сонида яна бир таржима асар учрайди. У кичик монолог тар-зида ёзилган “Бир аъмо боланинг ҳасрати” парчаси бўлиб, сўнгида учта муаллиф номи келтирилади:

²²⁷ Тасодиф // Туркистон вилоятининг газети. 1909. №10.

²²⁸ Беҳбудий, Маҳмудхўжа. Танланган асарлар. – Тошкент: Маънавият, 2006. – Б. 53.

²²⁹ Бир аъмо боланинг ҳасрати // Ойина. 1914. №27. – Б. 505.

“Муҳаррири: француз қизи Соррун; мутаржи-ми: Рижоизода марҳум Маҳмуд Ақром; Усмон-личадан табдил этгони: Маҳмудхўжа”. [14,505] Беҳбудийнинг ўзи “усмонличадан табдил этго-ни” тарзида берса-да, биз бунга таржима сифатида қарашимиз керак. Сабаби, Рижоизода турк адиби. У ҳикояни французчадан усмонли тилига таржима қилган. Беҳбудий эса уни ўзбек тилига ўгирган ва ўзи бунга табдил деб ном беради. Аслида, табдил ҳам (ҳозирги кунда таржима кучини беролмаса-да. –Н.Э) луғавий маъноси жиҳатидан ўша давр муҳити учун таржимага ўринбосар сўз бўлган, деб тахмин қилиш мумкин. Шу маънода, “Бир аъмо боланинг ҳасрати” ва “Оқ елпоғичли чинли хотун” ҳикояси Беҳбудий то-монидан амалга оширилган таржима ишларидир.

Хулоса ўрнида шуни айтиш керакки, таржи-ма ҳамма даврларда барча халқлар учун кўприк вазифасини ўтаган. Унинг дастлабки илдизлари иккиминг йил муқаддам юнонистонлик Ливий Андроникнинг Гомер “Одиссея”сини лотин тилига ўгириши билан бошланган бўлса²³⁰, ҳозирги кунга келиб эса таржимадан айро равишда ҳеч бир ма-даният ривожлана олмаслиги тўла-тўқис англаб етилди. Забардаст таржимашунос олим Ғайбулла Салом сўзлари билан айтганда, “Нақадар саодат-ки, халқларнинг қўлида “таржима” отлик қудратли восита бор!”²³¹

²³⁰ Таржима санъати: мақолалар тўплами / масъул муҳаррир Ғ.Саломов. –Тошкент: Адабиёт ва санъат нашриёти,1980. –Б.238.

²³¹Саломов, Ғ., Комилов, Н. ва бошқ. Таржимон маҳорати. –Тош-кент: Фан, 1979. –Б.4.

ИЛОВАЛАР

ЯНГИ ТОПИЛГАН МАҚОЛА ВА ХАТЛАР

ТУЛЛОБИ КИРОМА

Ҳар миллат ва дин аҳлининг муҳтарам синфи уламолардир. Уламо ҳазароти, албатта туллоб ичиндан етишиюрлар. Уламо ҳазароти миллат ичин диний ва дунёвий ишларда йўл кўстаричи ва тарбия эдичидирлар. Бинобарин, унлара ҳурмат аҳолия лозимдир. Унлар варасаи анбиёдирлар. Унларнинг зиммаларина шориъ тарафиндан аҳолийи илман, динан ва ахлоқан тарбия этмак-да юкланмишдир.

Халқнинг жисмоний ва руҳоний тарбияти ичин мураббийларнинг, яъни уламнинг диний ва замоний улум ва фунунни даражаи камолда билмалари, албатта лозимдир. Канди асрдошларининг аҳволи, афкори, атворини билмак керакдир. Наслки, салафи солиҳин ўз замонлариндаги ҳар дурлу халқнинг ақида, одат ва кашфиётларини билир ва онлар тарафиндан дини ислома оид ўлан баҳс ва иродлара муқобил юз бинглар ила китоблар тасниф эдиб, аҳолининг эътиқод ва ахлоқ жиҳатининг бақосина хидмат эдирларди.

Масалан, мантиқ, калом, ҳикмат илмларинда китоблар шунинг ичин тадвин ва тадрис ўлинмишдирки, бу илмлар дин ва миллат ичин одатан сувар ва муҳофаза ҳукминдадир. Уламои салаф ҳазароти ўз замоналариндаги даҳрий, ла адри, ҳаким ва файласуф насоро ва яҳуд фирқалари афкорина, аввалан ошно ўлуб, сўнгра унларнинг исломията зарар эдичи ақидаларининг раддина ададсиз китоблар

тасниф этмишлардир. Ақлиёт ва лақалқиёт тарафидан дини ислома тааллуқ эдан баҳслара ғоят гўзал жавоблар ёзуб, китоблар тадвин эдуб, бунлари мадрасаларда таълим ва тадрис эдарларди. Бу на ичин эди, ажабо? Мусулмонлари ажониб фикрина маҳкум ўлмақдан муҳофаза ичин эди.

Шимди замонамизда яна калом, ҳикмат китоблари тадрис ўлинур. Аммо ҳанги ҳикмат, калом? Беш юз сана, минг сана муқаддам кечан ҳаким ва мутаарризлара муқобил тадвин ўлинан раддиялар ...

Ҳолбуки, беш асрдан бери ҳикмат, ҳайъат, кимё, соир табиъиёт ва ақлиётда ададсиз кашфиётлар воқеъ ўлди. Беш асри охир ичинда бу кашфиётлар сабаби ила ҳикмат ва фалсафа аҳлининг ақидаси бошқаланди. Аҳли замонимизнинг фалосифа ва ҳукамо ёхуд модиюн ва ниҳилистларина, иштирокиюн ва динсизларина беш-ўн аср муқаддам тасниф ўлинан калом китоблариндаги далиллар ила муқобала айласак, тўб ва туфанг каби олоти ҳарбияя бизим аждод ёдгори ўлан поло, ҳанжар, қилинч каби шайлар ила қарши келсак натижа на ярар? Яъни биз билкулия илми замондан, кашфиёт асридан, афкори муосирини диндан беҳабариз. Ҳолбуки, беш аср муқаддам ўлдиғи каби шимдида муосирнинг 300 милёни биз мусулмонлара тобедир.

Ишта, бунинг ичин уламо ва туллоби кирома лозимки, муосирнинг, Оврупонинг, фарангларнинг фикрина, фалсафасина, ҳикмати, ақлиётина аввалан ошно ўлуб, сўнгра салафи солиҳин суннати узара онларнинг афкори музиррасиндан мусулмонлари муҳофаза ичин унлар муқобилинда ва замонанинг динсиз – даҳрий ва модиюн ва иштирокиюнлари қаршисинда дини исломнинг таълимотини мудофаа қилсунлар, китоблар ёзсунлар.

Бу ишлар мутлақо замонанинг фунун ва улуми жади-
дасини ўқумоқ ила, замона аҳлининг афкорини билмак
ила, алсинаи ғарбияя воқиф ўлмақла, хулоса том маъно-
си ила (замоний олим) ўлмағла хусула келир.

Муҳтарам туллоби киром билсинларки, илми
калом майдонинда тош отан (фуруқи золла) дени-
лан хусмларнинг аксари чўқдан йўқ ўлуб кетмиш-
дир. Шимди унларнинг еринда бошқа хусмлар пай-
до ўлуб бизим каломий кўзимиза кўринмаяжак
пек узоқ масофадан ҳикмати жадида воситасила
ихтироъ қилинан маънавий олатлар ила ақида ва
қалбларимиза янги фалсафий асбоблар ила ҳужум
этмакдадирлар. Аммо биз ҳануз янги ҳукамо ва
фалосифадан беҳабарона ва уч-дўрт аср муқаддам
кечан ва ҳоло мавжуд ўлмаян шу ва ё бу фирқа кўр
кўрина тош отиб умримизи зойеъ қилиюр ва бу кун
биза тамос эдан ҳукамо ва фалосифадан тамомила
беҳабариз.

Қўрқарам, Каъбая вусул муяссар ўлмаз, эй, аъро-
бий! Чунки кетдигинг йўл Туркистондир.

(Самарқанд – Маҳмудхўжа Бехбудий)

**Ислом дунёси. 1331 ҳижрий (1913 йил), № 16,
252-254-бетлар.**

МАКОТИБ

Самарқанддан:

“Сироти мустақим” ҳайъати таҳририя ва ноширия-си жониби алайҳисина.

Баъд аз ифои ма лазима алайна минат-таҳияти вас-салам маъруз заводи улу-л-ихтиромиён ўйлаким асари ҳамияти диния ва миллиялари ўлуб тарафи ожизия ирсол буюрулан “Сироти мустақим” мажаллаи шарифаси восили даст ифтихор ўлди.

Бандалари “Самарқанд мутолаъахонаи исломияси”на вазъ этдим. Қироатхона аъзоларининг бениҳоят мамнуниятларина боис ва матбуоти жадида қориъларина фоидабахш ўлди. Ҳайъати маорифпарвароналарина бандалари-ла баробар арзи ташаккур ва эҳтиром этмайи вожиботдан адд эдарлар.

Дору-л-хилофати алайҳи “Сонал-л-лоҳу таъала ани-л-балийяти” уламои завия-л-эҳтиромийиндан бу жиҳат мусулмонларина бу марҳамат ва отифат, узмо бир ҳидоят ва аъло бир илтифотдир.

Кечан сана китобчи “Меҳрон” васотати-ла мажаллаи ғарродан Самарқанд мутолаахонаси-чун нисф саналик обуна ўлуб файзиёб ўлмишдик, аммо муассасанинг фақр киссаси қатъи обуная сабаб ўлмишди. Ишта ташна луббони илм ва фаннийи бу мавҳибати аъзамилари сироби ирфон ва мадюни шукрон этди.

Самарқанд уфажик тараққийпарвар жамиятининг мутафарриқ аъзолари Рашид афанди ҳазратларина лутфан арзи салом этмайи илтифонларина биноан идораи муқаддасаи “Сироти мустақим”дан рижо эдиюр. Асари ажзими муҳтави ўлан олти нусха расоили матбуъа ва ҳукуматнинг жариди расмияси ўлан “Туркистон вилоятининг газети”дан идораи шарифая тухфа нияти-ла бу мактуб-ла баробар пўстая таслим

қилинди. Қабул ва кўздан кечирилса кендима шараф эдиёрим. Буранинг аҳволина доир баъзи шайлар ёзмоғи маъа-л-ифтихор нафси ожизи илтизом эдиюр.

Ёлғиз қусурот ва таъхиротимизи афу буюрмоқлари маржудир. Боқи: “Сироти мустақим” ҳайъати тахририясининг давом умр ва офияти ва саботи маслакини истидъо ва алларини ўпмайи жаноби Борийдан таманно этмак-ла хатми мақола айларам. Ва-с-саламу ва-л-акрому аввалан ва ахиран.

Самарқанд дору-л-қазо муфтиларидан Маҳмудхўжа ибн Беҳбудхўжа

Самарқанд, ғаррои Рамазон 1328.

“Сироти мустақим” – муфти жанобларининг лутфан идорамиза ҳадя буюрдиқлари кутуб ва жароид восил ўлди. Миллатдошдарина бўйла нофиъ асарлар ёзмая муваффақ ўлдиклариндан дўлайи, муфти жанобларини табрик ва биза бирар нусхасини ихдо айламалариндан ношида билхосса ташаккур айлариз.

**Сироти мустақим, 25 Рамазон 1328
(29/30.09.1910), №108, 66-67-бетлар**

КИТОБ ҲОШИЯСИГА БИТИЛГАН МАКТУБ

Афандим нашр ва таъмимига ҳиммат этмоқларила бандани сарфароз этмоқлари маржудир. Китобими бир маъҳаз (бир бурчаги, парчаси) Таржимон ва асарими мутаъаддид маҳалларина иқрор этмишам. Ушбу асари ожизона 455 саҳифа, 4 жилд, 35 дан зиёда харита ва аш-коли жўғрофиейий ва ҳикматийни ҳовийдур. Нисфи жилди аввалиси (уласи) ушбу. Ва охирида хариталар илова ўлиниюр. Бақия 3 жилди Овруро, Озия, Африқо, Амрика, Афстролия, Русия қисмларидан иборатдур. Иншооллоҳ, ушбу жилди аввалиси (уласи) икки ойға маа хариталари тайёр бўлса керак. Ҳуруфотлар озлиги бандани чўх заҳмат верди. Ҳар жузъи 4 саҳифа бўлганига ҳам иллат шудир. Бақиясинида тамом бўлгани ила идораға юборилур. Вассалом. Ал-Ҳож Маҳмудхўжа.

(“Китоби мунтахаби жуғрофияи умумий” китобининг титул варағига ёзилган мактуб, 1906 йил)

**«ОЙИНА» ЖУРНАЛИДАГИ ШЕЪРИЙ
МАТЕРИАЛЛАР РЎЙХАТИ**

1. Васлий. Танбеҳ ва баёни воқеъ. 1913.№1.–Б.9-10.
2. Миллий. Илтижо. 1913.№1.–Б.10-11.
3. Фахриддин Рожий. Ойна чист? 1913.№1 –Б.25-27.
4. Идорадан. Мутафарриқа. 1913.№1. –Б.27.
5. Маҳмудхўжа Бехбудий. Мулоҳаза. 1913.№1.–Б. 28-31.
6. Муаллифсиз. Тазарру. 1913.№2. –Б.4.
7. Лутфуллапошазода. Тафаккур. 1913.№2. –Б.4.
8. Ҳаким Бухорий. Ёд бод. 1913.№2. –Б.22-23.
9. Ҳожи Муин Шукрулла. Эътироф. 1913.№3. –Б.64.
10. Валий. Мактаб. 1913.№3. –Б.67.
11. Фахриддин Рожий. Табиб ҳикояти. 1913.№3. –Б.72-73.
12. Садриддин Айний. Мозий ва ҳол. 1913.№3. – Б.79.
13. Ҳилмий. Йўқ биза. 1913.№4. –Б.84.
14. Маҳмуд. Мактаби инос аз рисолаи адаб дар фан. 1913.№4. Б.87.
15. Мир Сарвар. Жавоб ба Васлий. 1913.№4.Б.96.
16. Идорадан. Табрики соли нави Қамарий. 1913.№5. Б.108.
17. Муаллифсиз. Марсия. 1913.№5.Б.112.
18. Нигорхоним. Кулол. 1913.№5. Б.112.
19. Идорадан. Мутафарриқа. 1913.№5.Б.118.
20. Идорадан. Аз “Сирож ал ахбор”и афғоний. 1913.№5.Б.124.
21. Васлий. Танаббуҳ. 1913.№5. Б.125.
22. Муаллифсиз. Бикушо назар бар Осие гардоние жуғрофие. 1913.№6 Б.139.

23. Маҳмуд Акрам. Саҳар. 1913.№6. Б.139.
24. Мавлавий Ҳусайн Сайид Ваҳбий. Оҳ онин. 1913.№6. Б.139-140.
25. Умар Хайём. “То чанд кунам арзи нодони хиш”. 1913.№6. Б.150.
26. Садриддин Айний. Ё рабб. 1913.№7. Б.156.
27. Идорадан. Оҳ ва онин. 1913.№7. Б.160.
28. Ножий таржимаси. Марсия. 1913.№7. Б.160.
29. Идорадан. Таҳрифи Каломуллоҳ ҳақинда. 1913.№7. Б.162.
30. Умар Хайём. “Некий ва бадий ки дар ниҳоди башар аст”. 1913.№7.Б.166.
31. Маҳмуд. “Аз рисолаи “Адаб дар фан”. 1913.№7. Б.170.
32. Маҳмуд. Иона (аз рисолаи “Адаб дар фан”). 1913.№8. Б.178.
33. Мирзо Ҳасиб Қудсий. Тобанда дар офоқа жамоли маданият. 1913.№8.Б.180.
34. Идорадан. Мутафарриқа. 1913.№8.Б.188.
35. Камий. Учинчи адад “Ойина”даги шеърга таҳмис. 1913.№8.Б.189.
36. Бинти Усмонпоша Нигорхоним. Икки номзод аросинда акс-садодан. 1913.№9.Б.211.
37. “Чехранамо”. Маҳрами эронийён ё маҳрами исломиён. 1913.№9.Б.216.
38. Идорадан. Оҳ ва онин. 1913.№9.Б.217.
39. Айн. Ҳе. “Фауст”дан. 1913.№9.Б.217.
40. Мир Сарвар. Тарихи интишори “Ойина”. 1913.№9.Б.222.
41. Маҳмуд Тарзий. “Бишунавед, эй дўстон ин мо-жарои Ғарбу Шарқ”. 1913.№10.Б.233.
42. Муаллим Тоҷий. Маҳрум ўлали такаллумингдан. 1913.№10.Б.233.

43. Идорадан. Султон Салоҳиддин Айюбийга. 1913.№10.Б.242.
44. Тўлаган Хўжамёруф. Оҳ ва ҳасрат. 1913.№10.Б.244.
45. Бухорой. Мактаб. 1914.№11.Б.267-268.
46. Те Аббосий. Румузи ҳасрат бар аҳли миллат. 1914.№11.Б.269-270.
47. Аз девони Мирзо Ҳодий. “Мерос”. 1914.№12.Б.284.
48. Аз девони Мирзо Ҳодий афанди-и марҳум. “Сухан аст”. 1914.№11.Б.289.
49. Мулла Иброҳим ибни Сайид Камол “Журъат”. Мусаддас. 1914.№12.Б.293-294.
50. Мирзо Ҳасиб Қудсий. Интибоҳи маориф ва сано. 1914.№12.Б.294-295.
51. Идора. Қасидаи мавлудия. 1914.№13.Б.199.
52. Фаҳриддин Рожий. Оҳ ва онин. 1914.№13.Б.210.
53. Шайх Абулқосим Олими Эроний. Башорати мавлуди шариф. 1914.№13.Б.214.
54. Абдурауф Фитрат. Тозиёнаи тадиб. 1914.№13.Б.214-216.
55. Бухорой. Марсия ба М.С. Ҳаким. 1914.№14.Б.223.
56. Муҳаммад Ҳодий Кафкозий. “Маснавий”. 1914.№15.Б.255.
57. Маҳмуд. Ҳасад. 1914.№15.Б.263.
58. Сайид Аҳмадхўжа Сиддиқий. Муқобила (“Анжумани арвоҳ”дан). 1914.№15.Б.276.
59. Носириддин. Туркистон. 1914.№16.Б.288-289.
60. Тўлаган Хўжамёруф. Тошканди “Хива” синемотуғрофинда. 1914.№16.Б.290.
61. Те. Аббосий. Ё рабб. 1914.№16.Б.291.
62. Камий. Мўтабар “Таржумон”ва Исмоилбек Гаспринский жаноблари ҳақида. 1914.№17.Б.294.

63. Сайид Ваҳбий. Нурлар каби бир жамолингиз вор. 1914.№17.Б.299.
64. Идорадан. Мутафарриқа. 1914.№17.Б.299.
65. Ғафлатий. Фарёд ва фиғон. 1914.№17.Б.314-315.
66. Мулла Убайдуллахўжа Сулаймоний. Таассуф. 1914.№18.Б.327.
67. Исмоил Сафо. “Сенинг ишқинг..”. 1914.№18.Б.330.
68. Нафъий. “Кўнглим лаёл...”. 1914.№19.б.356.
69. Асъад. Киноят. 1914.№19.Б.261.
70. Зухуриддин. То ба чанд? 1914.№19.Б.363.
71. Мим.Нун.Хатойй. Гузашта ва оянда. 1914.№20,б.384.
72. Хоиб Андижоний. Ишқваҳавас. 1914.№21.Б.301.
73. Идорадан. Мутафарриқа. 1914.№21.Б.307.
74. Мулла Аъвиз Муҳаммад. Мактаби жадид шаъниға. 1914.№21.Б.307.
75. Тўлаган Хўжамёруф. Шароратимиз. 1914.№22.Б.318.
76. Аҳмаджон Абдулфасих ўғли. Қадим бирла жадид. 1914.№22.Б.326.
77. Аббосий. Фузулийнинг шеърина мухаммас. 1914.№22.Б.329.
78. Муҳаммад Сайид Доғистоний. Аё ихвон! 1914.№22.Б.335.
79. Абдулла Жавдат. Лавҳайи баҳор. 1914.№23.Б.347.
80. Надим. Чаман. 1914.№23.Б.349.
81. Рижойигода Ақром. Баҳордан бир япроқ. 1914.№23.Б.357.
82. Мунзим Бухорий. Мактаб. 1914.№23.Б.358-359.
83. Қори Нажмиддин. Иштиёқи илм. 1914.№23.Б.359.
84. Мутафарриқа. 1914.№24.Б.367.

85. Мулла Абдуллахўжа Сулаймоний. Жаҳл. 1914.№24.Б.369-370.
86. Рижойизода Маҳмуд Акром. Сайри баҳор. 1914.№24.Б.370.
87. Раъфат. Дили оташдида... 1914.№24.Б.370.
88. Мирзо Бурҳон. Бир тифлнинг шеъри. 1914.№25.Б.394.
89. Ғулом Қодир бойбача. Намунаи адабиёт. 1914.№25.Б.404.
90. Мутафарриқа. 1914.№25.Б.404.
91. Кавкабий Ўший. Йўқ! 1914.№25.Б.405.
92. Маҳмудхўжа Рижойизода. Ойна. 1914. №25. Б.405.
93. Мутафарриқа. 1914.№26.Б.480.
94. Доий. Дариғ. 1914.№26.Б.486.
95. Мулла Иззат. Ҳасад. 1914.№26.Б.488.
96. Те Аббосий. Насихат. 1914.№26.Б.490-491.
97. Хатойй. Баҳори ватан. 1914.№26.Б.494-495.
98. Шукуфа. 1914.№26.Б.497.
99. Тўлаган Хўжамёруф. Ҳасби ҳол. 1914.№27.Б.518.
100. Иброҳим Даврон. Синдилар. 1914.№27.Б.518-519.
101. Ҳошим ибн Солиҳмаҳдум Шаҳрхоний. Хор ме-гардем. 1914.№27.Б.519.
102. Рижойизода Маҳмуд Акром. Умри башар. 1914.№29.Б.567.
103. Сиддиқий Ажзий. Э шаръ. 1914.№29.Б.570-571.
104. Хатойй. Суруши ғайб. 1914.№29.Б.571.
105. Сиддиқий Ажзий. Ихтиноқ. 1914.№30.Б.592.
106. Мим Нун Хатойй. Саёҳати фохта. 1914.№30.Б.592-593.
107. Мутафарриқа. 1914.№31.Б.607.

108. Васлат. Мутафарриқа. 1914.№31.Б.612.
109. Сиддиқий Ажзий. Дашна. 1914.№31.Б.613.
110. Миллий. Театро. 1914.№31.Б.618.
111. Мутафарриқа. 1914.№32.Б.623.
112. Мирзо Шароф Ҳилмий. Э аҳли замон. 1914.№32.Б.641-642.
113. Айн. Афсус. 1914.№32.Б.642.
114. Сиддиқий Ажзий. Одатча нафҳ. 1914. №33. Б.780.
115. Фаҳриддин Рожий. Қобил дегилса. 1914.№33.Б.780.
116. Сиддиқий Ажзий. Ё рабб. 1914.№33.Б.792.
117. Фаҳриддин Рожий. Кўнгилга хитоб. 1914.№33.Б.792.
118. Мирсарвар Қори Мирҳайдарзода. Баҳри ривож ми ллат. 1914.№33.Б.799.
119. Тўлаган Хўжамёруф. Фарёд ва фиғон. 1914.№34.Б.814.
120. Жавҳарий. Нималаримизбор? 1914.№34.Б.814-815.
121. Ориф Ҳикмат. Мазористон. 1914.№34.Б.815.
122. Қори Нажмиддин. Тарғиб ба мактаб. 1914.№34.Б.822.
123. Афанди Хон. Миллатга хитоб. 1914.№35.Б.838-839.
124. Баҳор. Аз мост ки бар мост. 1914.№35.Б.846-847.
125. Сиддиқий Ажзий. Э онки маҳзи ҳирси шикам кардае ҳавас. 1914.№35.Б.847.
126. Сиддиқий Ажзий. Ватан манзумаси. 1914.№36.Б.860-861.
127. Холмуҳаммад Охундий. На ҳолдамиз? 1914.№36.Б.861-862.
128. Баҳор. Адабиёт. 1914.№36.Б.870-871.

129. Сиддиқий Ажзий. Адабиёт. 1914.№37.Б.886.
130. Мирзо Афанди. Киноялик ифтихор. 1914.№37.Б.886-887.
131. Мирзо Бурҳон. Ғазилати мактаб. 1914.№37.Б.895.
132. Сиддиқий Ажзий. Шеър. 1914.№38.Б.905.
133. Муҳаммад Ҳодий Салимзода. Рамазон. 1914.№38.Б.911-912.
134. Ниёзий Ражабзода. Шодлик шеър. 1914.№38.Б.912-913.
135. Сиддиқий Ажзий. Ашъор. 1914.№39.Б.932.
136. Мулло Қўшоқ Мискин. Мактаб ҳақида. 1914.№39.Б.932-933.
137. Сиддиқий Ажзий. Воиз. 1914.№39.Б.933.
138. Сиддиқий Ажзий. Ашъор. 1914.№40.Б.955.
139. Мулло Ғулом Зафарий. Эилм! 1914.№40.Б.955-956.
140. Холмуҳаммад Охундий. Ватанга. 1914.№40.Б.956.
141. Муҳаммад Амин. Мактабимиза! 1914.№40.Б.956-957.
142. Муҳаммад Ҳодий Салимзода. Лавҳи макотиб. 1914.№41.Б.972-973.
143. Сиддиқий Ажзий. Фахрия. 1914.№41.Б.978-979.
144. Муҳаммад Ҳодий. Таҷриба меваси. 1914.№42.Б.995.
145. Фахриддин Рожий. Видо. 1914.№42.Б.996.
146. Холмуҳаммад Охундий. Илм на этар? 1914.№44.Б.1044.
147. Мирзо Шаҳобиддин. Ё рабб. 1914.№45.Б.1070.
148. Муҳаммад Ҳодий афанди. Иршодсиз муршидларга. 1914.№45.Б.1083.

149. Абдусалимзода. Паёми Хайём. 1914.№46.Б.1108.
150. Сирож ал-ахбор. Вақт. 1914.№46.Б.1108.
151. Сиддиқий Ажзий. Моро ба кори кас. 1914.№47.Б.1125.
152. Мим. Син. Сайид Азимзода. Оқ подшоҳга дуо. 1914.№47.Б.1135.
153. Фахриддин Рожий. Исмоилбек ҳазратларига. 1914.№49.Б.1165.
154. Мулло Абдухолиқ. Аллоҳ даргоҳига подшоҳ учун дуо. 1914.№50.Б.1202.
155. Муҳаммад Ҳодий. Ийди азҳо. 1914.№51.Б.1210-1211.
156. Сиддиқий Ажзий. Исмоилбек ҳазратлари ёдига. 1914.№51.Б.1228.
157. Васлий. Тарихи рихлати жаноби Мирзо Исмоилбек. 1914.№52.Б.1253.
158. Ҳошимжон ибни Муҳаммад Солиҳ махдум. Э ҳаким. 1914.№52.Б.1254.
159. Мавлоно. Аз рубоиёти ҳазрати Мавлоно. 1914.№54(2).Б.30.
160. Қори Муҳаммад Раҳим Тожий. Тиканни фарёди. 1914.№54(2).Б.39-40.
161. Ҳе.Ҳе. Э муслмони диёр. 1914.№55(3).Б.53.
162. Камий. Ҳар кишида илм ва санъат бордир. 1914.№55(3).Б.53.
163. Хатойй. Исмоилбек ҳазратлари ёдига. 1914.№55(3).Б.63-64.
164. Мир Сарвар. Тарғиб ба илм ва маориф. 1914.№56(4).Б.94.
165. Асъад. Мактаб. 1914.№56(4).Б.95.
166. Фахриддин Рожий. Носозлигимиз учун. 1914.№57(5).Б.109.

167. Садриддин Айний. Нидо ба жавонон. 1914.№57(5).Б.118-119.
168. Аз Шайбонийномаи форсий. 1914.№57(5).Б.119.
169. Фахриддин Рожий. Шогирд ила устоз. 1914.№58(6).Б.130-131.
170. Мир Сарвар. Тарихи иртиҳоли Мирзо Исмоил-бек Ғаспринский. 1914.№58(6).Б.142.
171. Соҳиб. Ватан. 1914.№58(6).Б.143.
172. Суруд. 1914.№58(6).Б.143.
173. Мавлоно. Аз рубоиёти ҳазрати Мавлоно. 1914.№58(6).Б.143.
174. Қасидайи мавлудия. 1915.№59(7).Б.146-148.
175. Муҳаммад Ҳанифа. Шикоят. 1915.№59(7).Б.172.
176. Ёшлик замони. 1915.№59(7).Б.172.
177. Ҳазин. 1915.№59(7).Б.173.
178. Мир Сарвар. Илму адаб. 1915.№59(7).Б.173.
179. Ё рабб. 1915.№60(8).Б.195.
180. Изҳори муҳаббат. 1915.№60(8).Б.195.
181. Китоб. 1915.№60(8).Б.195-196.
182. Мирзо Ҳамдам Мирзо Ҳомидзода. Таҳассур ва фиғон. 1915.№60(8).Б.196.
183. Шарафзода Хоиб. Этмишларимиз. 1915.№60(8).Б.196-197.
184. Қосим Маҳдум Қоризода. Э, дило! 1915.№60(8).Б.197.
185. Қонуни табиятдан. 1915.№60(8).Б.203.
186. Марғилондан. Ғафлат. 1915.№61(9).Б.227.
187. Мирзо Ҳамдам Мирзо Ҳомидзода. Макотиб. 1915.№61(9).Б.227.
188. Тамсили замони ҳозир. 1915.№61(9).Б.228.
189. Алиф.Син. Нечун одам ҳаётга мубталодур. 1915.№61(9).Б.228

190. О. Ҳақ. Мазористон. 1915.№61(9).Б.228-229.
191. Мулло Гулом Зафарий. Ҳолимиз. 1915.№61(9).Б.229.
192. Чимилик ичинда. 1915.№61(9).Б.229-230.
193. Бедил. Ҳикоят бар сабили тамсил.1915.№61(9).Б.230.
194. Наъти ҳазрати набавий. 1915.№62(10).Б.267-268.
195. Май. 1915.№62(10).Б.268.
196. Хусн ва баҳор. 1915.№62(10).Б.268-269.
197. Бечора булбул. 1915.№62(10).Б.269.
198. Ўлмас. 1915.№62(10).Б.269.
199. Ана сан, ана ман. 1915.№62(10).Б.269.
200. Аббосий Порина. Манам ки шоирам. 1915.№62(10).Б.269-270.
201. Ҳикоят. 1915.№62(10).Б.270.
202. Фикрий. Бедор ўл. 1915.№62(10).Б.270-271.
203. Баҳор. 1915.№63(11).Б.296.
204. Хубби ватан аз имон аст. 1915.№63(11).Б.296.
205. Бадриддин ал-Хусайний. Истимдод. 1915.№63(11).Б.297.
206. Аваз ўғли. Мактаб. 1915.№63(11).Б.297.
207. Абдулла Қодирий. Аҳволимиз. 1915.№63(11).Б.303.
208. Кимиундай, кимибундай. 1915.№64(12).Б.330.
209. Зухриддин Фатҳиддинзода. Фахрия ва ҳасби ҳол. 1915.№64(12).Б.331.
210. Хоиб. Мусаддас. 1915.№64(12).Б.331-332.
211. Булбул. 1915.№64(12).Б.332.
212. Исмоил. Ҳажла. 1915.№64(12).Б.332.
213. Абдулла Қодирий. Фикр айлағил. 1915.№64(12).Б.333.
214. Аваз Ўтар ўғли. Миллат. 1915.№64(12).Б.333.

215. Ҳожи Олим Қобилзода. Бугун. 1915.№64(12).Б.333-334.
216. Тарихи исломиятдан. 1915.№65(13).Б.349-351.
217. Насими баҳор. 1915.№65(13).Б.357.
218. Ҳоли дунё. 1915.№65(13).Б.357-358.
219. На офатсан? 1915.№65(13).Б.358.
220. Акромиё. Ҳижрондан шикоят. 1915.№65(13).Б.358.
221. Аваз Ўтаров. Ҳарб ваҳшийлари. 1915.№65(13).Б.359.
222. Мир Муҳсин. Миллат фарёди. 1915.№65(13).Б.359.
223. Аз Шайбонийнома. 1915.№66(14).Б.372.
224. Аводаний. Марҳабо эй шаби меърож! 1915.№66(14).Б.372-373.
225. Собит. Лайлаи меърожи шариф. 1915.№66(14).Б.373-374.
226. Тарихи исломиятдан. 1915.№66(14).Б.381-383.
227. Надур бу олам. 1915.№66(14).Б.394-395.
228. Ба гўши тифл. 1915.№66(14).Б.395-396.
229. Назираи ҳасби ҳол. 1915.№66(14).Б.396.
230. Мусо шоир. 1915.№66(14).Б.396.
231. Рубойӣ. 1915.№66(14).Б.398.
232. Надур бу олам? 1915.№67(15).Б.417-418.
233. Ишқ ва ҳавас. 1915.№67(15).Б.418.
234. Ҳикмат. Мағрур бўлма! 1915.№67(15).Б.418.
235. Ходим. Чиқ жаҳолат чоҳидан! 1915.№67(15).Б.419.
236. Холмуҳаммад Охундий. Танбеҳ. 1915.№67(15).Б.419.

237. Тарихи исломиятдан. 1915.№67(15).Б.420-422.

238. Фахриддин Рожий. Мустағний зи тарбият машав ҳеч. 1915.№67(15).Б.429.

239. Тарихи исломиятдан. 1915.№68(16).Б.440-442.

240. Надур бу олам? 1915.№68(16).Б.454.

241. Ҳожи Муин Шукруллоҳ. Мадҳи бетамаллук. 1915.№68(16).Б.455.

242. Алмаий Қоризода. Жавоб ба жаноби Зухриддин Фахриддинзода. 1915.№68(16).Б.455-456.

243. Садриддин Айний. Бадкирдориҳо. 1915.№68(16).Б.456.

244. Мирзозода. Шикоят аз беилмий. 1915.№68(16).Б.456-457.

245. Хойб. Ватанга. 1915.№68(16).Б.457.

МУБОҲАСАЛАР

ОТИНГНИ СОТ, ТЎНУНГНИ СОТ, ДЎҚТУР БЎЛ

.....Ассалому алейкум

– Ваалейкум ассалом.

– Қачон келдингиз?

– Ушбу кун.

– Нима учун?

– Жаноб..... мир (Бухоро ҳукуматининг қойма-қоми = пристуф ўрнидаги кишиси)ни тишлари оғриб эди-ки, Самарқанддан дўқтур олиб бормоқ учун келдим.

–Дўқтур топдингизми?

–Топдим, аммо Самарқанддан темир йўл илан 150 чақиримлик Бухороға тобе бир шаҳарға бориб икки кун турмоқ учун дўқтур бир юз сўмға рози бўлмайду. Агар-да борса, балки, Жаноб...мир яна юз сўмлик матоҳ ҳам инъом қиладурлар. Аммо дўқтур бормоққа рози бўлмади.

– Кўр бўлинг, жонингиз чиқсин. Дўқтурни кераклигига ақлингиз энди етдими? Тезлик илан Русия мактаблариға ва ўрус бўладур десангиз, Фарангистонға бола юбориб, дўқтур қилдиринг.

– Эй, бу сўзларни қўюнг, манга машварат беринг, нима қилай?

–Нима қиларсиз, бир сартарошни олиб боринг, икки сумға қабул қилар.

–Сартарош нима қиладур?

– Ота-бобонгиздан қолган анбур илан мир..... ҳазратларини жағидан тишини “қарс” этиб бир дақиқада тортиб олар!

–Йўқ, бегимиз дўқтурга буюриб эдилар,
–Бўлмаса, отингни сот, тўнунгни сот, дўқтур бўл!
Мушмирзо.
“Ойина”, 1913. №5. – Б.117

МУБОҲАСА

Пишак сўфи–П

Мушмирзо ила–М

М: Кўбдан бери дийдорингни кўрмас эдим. Бугун ношукурлигимни ўтганидан сен шумға йўлуқтум. Оҳ, игнаға ўхшаган бурутларинг қурусун!

П: Нима учун бу қадар бадгапсан? Чоғи бу куз фаслида анборлардан ғаллани кўброқ ўғурлаб, мани насибам учун яхши семирибсан. Оҳ, қўлумға тушсанг-чи!

М: Баъзи одам ўлгонигча ёмонлигини қўймайдур. Сан ҳам агарчи бурутларинг оқариб, ёшингни олган бўлсанг-да, қотилигингни қўймайсан, бор бечорачилик қил, касб қил, ҳеч бўлмаса гадойлик ва хирмангирдлик қил.

П: Қариган чоғимда энди гадойликми қилай!

М: Албатта! Гадойлик ўғруликдан, қотилликдан, ҳатто фирубгарликдан яхшидур. Чунки гадойға ҳеч кимни иши йўқ. Аммо ўғри ва қотилға жазо берарлар ва ҳам ўғридан бой бўлган йўқ. Аммо гадойдан бойлар бордур.

П: Ҳеч бойни гадойлигини кўрганим йўқ. Мани алдайсан, бадбахт!

М: Сўзинг тўғри, ҳеч бой гадойлик қилмаса ҳам, кўб гадойлар бойлик қиладулар.

П: Бу сўзинг таноқиз.

М: Ай, сани қозихонадан ҳам хабаринг борга ўхшайдурки, таноқизни билурсан!

П: Йўқ, ёшлигимда мантиқ ўқуб эдим.

М: Мантиқ-сантиқни билмайман. Аммо кўб гадоиларни бойлигини биларман. Ва у кўбдан биригинасини санга айтайин, эшит.

П: Сўйла, қулоғим санга.

М: Мани истиқомат қилатурган анборим ёнида = жеворинда (Самарқандни Жомбой қишлоғида) кўб шоли бор эди. Ўтган ҳафта сотилди. Ман деворни ёруғидан тангага кўзум термуллуб турар эдим. Тарозуға тортдилар, 80 ботмон чиқди. Савдоси 78 тангадан экан, бу шолини икки нафар гадоил, икки ой муддатда 3 шогирди илан хирмонлардан тилаб олибдур. Яна шоли хирмони икки ойдан кейин тамом бўлурки, Худо берса, икки гадоил 160 ботмон шоли сотар. Санки мантиқ ўқуган бўлсанг, эҳтимолки, илми ҳисобни ҳам билсанг, зарб қилиб кўргил. 160 ботмон шоли неча танга бўлур? Ана кўрдунгми? Бонқдан қарзи йўқ икки гадоилни қўлиға бу қадар пул тушса “бой” демайсанми?

П: Хўб сўзунга инондим. Гадоиларни ҳунари надур?

М: Сабр қил, эрта айтарман. Ва ҳам сўнгра мулло Хокиродан эшитдимки, бу “гадоил бой”ларни шаҳрида кўб мулклари бўллуб, тижоратлари сойиллик эмишки, ҳар бир савдоларидан юзда юз фойда кўрадилар.

П: Бунлар нима сотарлар?

М: Дуо сотарлар. Баҳоуддин, Балогардон, Ғавсул аъзам валарни шафеъ келтурарлар. Ва яна кўб хунарлари бордур.

Бақияси бор.
“Ойна”, 1913 №7. – Б.169-170

ОРЗУ ЁКИ ХАЁЛ

Агар ман бой бўлса эдим, закот ва бошқа хайрот ўрунлариға ҳамда тўю аъзаларға исроф қилинатургон оқчаларимни йиғиб, аларнинг ўрнида муаллим етушдуратургон бир рушдий мактаб солур эдим, лекин афсуски пулим йўқ.

Агар ман “варасатул анбиё” сифати олиясини ҳоиз бўлган чин уламодан бўлса эдим. Фойдасиз ҳавоший ва зарарлик мужодалоти мазҳабийя ўрнида тафсир, ҳадис каби зарур илмларни шогирдотимға ўргатуб, ҳозирги жаид ила қадим низойи жузийсиға ҳеч қўшулмас ва аҳамият бермас эдим, лекин таассуф ўлинурки жоҳилдурман.

Агар ман хатиб бўлса эдим, минбари хитобатға чиқуб ўзбекча хутба ўқур эдим. Токи халқ сўзумға тушунуб мутаассир бўлсунлар, лекин на қилайки одамларға хушомад ва муодоҳана қилуб, хатиблик мансабиға чиқмоқни виждоним қабул қилмайдур.

Агар маним нуфуз ва иқтидорим бўлса эди, барча мактаб ва мадрасаларни мувофиқ замони ислоҳ этиб, таълими ибтидоийни мажбурий қилуб, ўғлини ўқутмагон кишиларға жазо берур эдим ва мунинг ила 25 йил ичида бутун Туркистонни маориф ва маданият нури ила зиёландурар эдим. Лекин оҳ! Чи корак....

Агар ман муаззин бўлса эдим, саҳар чоғида “мизана” устиға чиқуб азондан кейин “Эй мусулмонлар! Хоби ғафлат ва жаҳолатдан уйғонингизки, маориф офтоби мағрибдан чиқа бошлади” деб қичқурар эдим. Лекин воасифаки замонимиз истилоҳинча муаззинлик дан иборатдур. Шул сабабли бу вазифадан ҳам маҳрумдурман.

“Гумном”

“Ойина”, 1914.14.06. №34. – Б.819

ҚИЗИҚ ЎЗГАРИШЛАР

Охир замон аломатиданми? Ёки бошқа сабабларданми? Ки бу сўнг замонларда кундан кун ахлоқ, афъол, одатимиз бузулуб ва ўзгаруб тургани каби баъзи луғат ва истилоҳларимиз ҳам ўзгаруб кетмақдадур. Чунончи, аз ин жумла: мунофиқлик, замонасозликга муваъал ва мубаддал бўлди. Ки аксарият ила мусулмонлар бир-бировларига юз баюз келганда салом беришуб биродарона сўйлашурлар, кулушарлар. Қанча тааллуқ ва муодоҳана қилишурлар, аммо кетлари қайтган замон бир нафас ўтмасдан бир-бировларини сўкушарлар, ғийбат қилишурлар ва зарарларига ҳаракат этишарлар, ва бу ишларининг номини ҳам “замонасозлик” атаб юрарлар.

Агар бу ахлоқсизлик ва мунофиқликларини танқид қилсак, даррав: “Бо дўстон марут, бо душманон мадоро” мисраи ила жавоб қайтармакчи бўлурлар. Ҳолбуки, ушбу муомалоти қабиҳаларини ўз дўстлари ва мусулмон биродарлари ҳақида қилурлар.

2нчи, хиёнатнинг “обий” га мубаддал бўлганидурки, бозор кунлари “купон” га чиқсанг кўрарсанки жаллоблар деҳқон ўзбекларнинг келтурган ғалла доналарини тарозу ила ўлчаб олганда ўзлариға махсус бир ҳийлаи найранг ила 9 пуд ғаллани 7-8 пудға келтуруб олурлар ва мунинг ортуқчасини “обий” деб атайдурлар. Аммо олган нарсаларини бошқа кишиларға сотқанда мазкур найранглари соясида 7 пуд нарсани 8 пудға чиқаруб сотарлар, ва мунинг тафовутини ҳам “обий” дерларки, гўё бу хиёнатлари зоҳиран “обий” номи ила дуруст ва ҳалол бўлур эмиш. Ҳолбуки, бу ғадр ва хиёнатлари шариати исломия нуқтаи назаридан мутлақ ҳаромдур.

Знчи, олача тўқувчиларнинг “қочуқ” деган

баҳонасидурки, ҳар бир тоқи ёки ҳар бир жевра олачадан бир неча гурра ўғурлаб, мунинг камисини “қочуқ” атайдурлар. Ҳолбуки, олача тўқуган замонда ўлчаб муқаррари меъёрийга келтурмоқнинг иложи ўз қўлларигадур. Ва бу камайтурганлари эса, қасдий фирблардан бўлуб шаръан дуруст эмасдур.

4нчи, ҳийлаи шаръийдурки, бу ҳийла кўб ношаръий ишларға татбиқ қилинмақдадур. Аз жумла: ҳужраларнинг олиш-сотиши тўғрусида бир нав ҳийла чиқорилибдурки, масалан, биров бир ҳужрани сотмоқчи бўлса, ҳужрадаги уч мирилик синиқ тағоро ила 1 тийинға арзимайтурган эски йиртиқ бўряни 3 минг сўмга сотуб, буларнинг ичида уч минг сўмлик ҳужрани беруб юборадур. Бу савдонинг отини ҳам “ҳийлаи шаръий” қўюлубдурки, мундай ҳийла ила шаръиати исломни масхара ва ўюнчоқ қилгандек бўлурлар.

Агар бу ҳийлаи шаръий жадидчилар тарафидан чиқарилса эди, фавран аларнинг куфри учун руоят қоғазига икки минг дона чиликдек муҳр босилур эди. Лекин на чораки муни чиқоргучи зотлар мутадаийин қадимчи афандиларнинг ўзларидур.

5нчи, уруфнинг насс ила баробар бўлганидурки, бир ёмон бидъат ва ношаръий иш халқ орасида мустаъмал ва русму урф бўлуб қолса, они “ал урфу каннас” ҳукм қилурлар. Бу қоидасинча жоиз ва дурустлиғига ҳукм қилурлар. Бу қоидага қараганда ҳар бир ношаръий иш халқ орасинда одат ҳукмиға кечса, ул одат насс ила баробар ва насс каби бўлур эмиш.

“Гумном”

“Ойина”, 1914.05.07. №37. – Б. 893–894

МУСОҲИБА ЁКИ МУБОҲАСА

Мулло Хокиро: Дунёда ҳеч бир ном тобмадингмики “Гумном”лик номи ила аталдинг?

Гумном: Нима қилай, жўра! Ўзумга Мушмирзо ном қўйдим, мирзолар эътироз қилдиларки, бизларни масхара қиласан деб, эмди Мушсўфий аталай десам, қўрқаманки, сўфийлар мани қарғайдурлар. Агар Мулло Муш от қўйай десам, ўйлайманки, муллолар, “Уламони истихфоф этдинг” деб, албатта, мани такфир этарлар. “Эшон ҳожи”лик номини олай десам, эшон ва ҳожиларнинг аччиғи келур. Хулоса: дунёдаги ҳар бир ном ила аталсам, одамлар ранжиб мани сўкарлар, урушарлар, ҳатто жонимдан азиз иймонимга тўқунарлар. Шул сабабли бошқа номларни қўюб, дунёда йўқ ном (яъни гумном)ликни олдим. Эмди шояд эътирозчилар ва қаҳоратчилардан қутулсам деб умид этарман.

Мулло Хокиро: Ажабо! Мулло Кулуҳ, Мулло Санг ёки Тошмуҳаммад, Эшмуҳаммад деган одамлар ҳақиға ҳеч ким бир нимарса демайдур. Аммо сани ҳақингга мунча беҳуда сўзлар айтгонлариға ҳайронман. Тўғриси бу ишга ҳеч ақлим етмайдур.

Гумном: Ўй! Гул қариндошим! Сан айтган одамларнинг ҳеч бириси бировни танқид қилолмайдур. Шул сабабли аларга ҳеч кимни иши йўқ ва тегмайдур. Ман бўлсам тўғри сўзлар ила баъзи одамларни танқид қиларман. Шунинг учун мани ёмон кўрарлар ва сўкарлар. Сўзларимнинг раддиға кучлари етмайдур. Сўнгра ҳеч габ тополмай ло илож номимга, ўзимга ва иймонимга ҳужум қилурлар.

Мулло Хокиро: Ҳа! Бу сўзунг важҳ, лекин хотиржам бўлки, агар дарвоқе касалинг танқидчилик бўлса, бу ном илан ҳам ҳужумчилар қўлидан қутулолмайсан!

“Сомез”

“Ойна”, 1914.04.01. №35. – Б.845–846

ХУШИМ КЕЛМАЙДУР

Истайманки, қаламни қўлумға олуб кўрганда, эшитган сўзларимдан “Ойина” мажалласининг ўқувчилариға бир неча ғалатироғини ёзайин. Лекин хушим келмайду....

Истайманки, ёзайин: бу яқин вақтларда катта кишиларимиздан бири катта тўй қилиб, неча шаҳарлардан давлатмандларни тўйиға даъват айлаб, аларға неча минг сўмлар сарф қилганда, фақир одамларни ва бенаво талабаларни ёдиға ҳам солмади. Лекин хушим келмайду....

Истайманки, ёзайин: машҳур тожирларимиздан бир неча нафари ўз ораларида жума кунларини таътил қилуб, дўконларини боғламоққа қарор бериб, сўнгра аҳдларини синдурдилар ва ҳозирда “мусичаи бегуноҳ”дек жума кунлари савдо қиладурлар, хушим келмайду...

Истайманки, ёзайин: бойларимиздан бири талабамиз учун 5 сўм иона тилаганда бермай, ҳар байрамда рус хонимларини зиёфат қилуб, 100 сўм – 100 сўм харж қиладурда, ўзини энг муқаддас ва мутадаийин одам ҳисоб қиладур, оҳ, хушим келмайду....

Истайманки, ёзайин: меросий бойбачаларимиздан бириси мактабға икки сўм бермоқни исроф билуб, фаҳшхоналарға неча минг сўмни нобуд қилуб, охирда синуб, майда-майда бўлди, хушим келмайду...

Истайманки, ёзайин: баъзилар яна дини шиа ва сунний масаласини ўртаға солуб, оғзиға келган хурофотни сўйлаб, авомларни жониға келтуруб юрубду, хушим келмайду....

Истайманки, ёзайин: ҳақиқий муллаларимиздан бири бир неча хилоф шаръий одатларни, ваҳшиёна расмларни барҳам бераман деганда, бир неча мафтхўрлар ва қодин қули нимчалар они радди маърака ва тард мажлис қилдилар, ай қўй, хушим келмайду....

Хулоса ҳар нима қиламанки, хушим келсун, келмайду, яна келмайду! Агар “Ойна” идораси ушбу жафангетимни айнан мажаллаға дарж қилса, шоядки хушим келсун!

“Хушёқмас”

Идора: Эй, одамларға тош отмоқға хушингиз келадурку! Астароқ отинг, “Ойна”ға тегмасун.

“Ойна”, 1914. №11. – Б.262 – 263

МУҲТАРАМ ЎҚУВЧИ ВА ЁЗУВЧИЛАРИМИЗГА ОЧИҚ МАКТУБ

“Ойна” ўқувчиларидан идораға мактублар келур. Мазмуни: муштарий кўпайдиму, на қадардур. “Ойна”нинг давомиға умид борми?... Яна “Ойна”ға мақола ва шеър юборган муҳтарам зотлардан аксари ёзадурларки, тезлик илан айнан ушбу мақола ё шеър ва ё хабарни албатта “Ойна”ға ёзингиз. Ҳатто баъзилари агарда ёзмасангиз 2нчи ҳеч нима ёзмайман..... мисоли сўзлар ёзадурлар. Ҳолбуки, баъзи хабар ва мақолалар сарфи шахсий ва ё мажаллаға муносабатсиз ва ё қоидадан хориж ашъор ва лузумсиз мадҳ ва ё замномалардан иборатдур. Оре, баъзи яхши шеър ва мақола ва хабарлар ҳам келурки, айнан ва ё тасарруф ила ёзиладур. Аммо ҳар бир мактуб ва ашъор тартиб ила ва ҳам “Ойна”нинг тартиб ва танаввийиға мувофиқ суратда муносабат ила ёзилур. Масалан, бу ҳафта беш шеър, олти мақола келса, ҳамаси шу ҳафтаға дарж бўлмайду. Баъзи мақолалар борки, тасҳиҳ учун бир ҳафта, ёзилмоқ учун икки ҳафта, босилмоқ учун тўрт ҳафта интизор керак. Идорани оқчасизлигидан бош муҳаррири йўқ ва ҳар бир ишни мудирни ўзи

қилур. Анинг учун ишлар кейин кетар..... Энди аввалги саволга жавоб бериладур. “Самарқанд” жаридасидан қолган беш юз неча муштарий бор эди. Ва ондан 200 часини муддати 5нчи ва бнчи “Ойина” ила тамом бўлди. “Ойина” чиқгондан бери янгидан келгон обуналар 50ға етгон йўқ. Бинобарин тараққий эмас таназзул этиб, муштарийимизни адади 400 қадардур. Табиийки, “Ойина” да бир неча юз сўм берилур. Аммо бу зарар муштарийларға ё бошқаларға юкланилмасдан ҳар қанча бўлса-да, мудирни ўзиға оиддур. Ҳар бир нимарсани бир ҳадди бор. Зарар ҳам кўб бўлаберса, табиий “Ойина” синур. Яъни ётар. Лиҳаза арбоби ҳамият ва тараққийпарвар муҳтарам зотларни далолат этиб, иона ила эмас “Ойина”ға муштарий топмоқ ила “Ойина”ни давом этдурмоқлари маржудур. Инчунин муҳтарам аҳли қалам ва хабарнинг қалам ва фикрлари ила иштирок этмоқлари маржудур. Муштарий бир оз кўпайгандан сўнгра “Ойина”ни 32 саҳифа ва мунтазам айлаб ва ҳам расм ва тасвирларини ортдуруб ва бош муҳаррир сахламоқға ниятимиз бордур. Боқий эҳтиром. Идораи “Ойина”

“Ойина”, 1913.№8. – Б.187-188

ХЎҚАНДДАН МАКТУБ

Жаноб муҳаррир афанди! 4нчи рақам “Ойна”га Самарқанд тўйларини аҳволидан ёзиб, ҳам бир неча бойбачани қилгон саховатларини ибрат бўлсун деб ёзибсиз. Ушбу тариқа беҳудалик бошқа шаҳарга ҳам давомгадур. Чунончи, Хўқанд шаҳрини Каллапўш бозоридан бир жаноб тўй қилдилар. Хўқанд тўйларини одати бўюнча никоҳ бўлгондан кейин уч кундан то бир ой икки ойгача келин ўз ҳавлисига туруб, сўнгра хонасига олиб келиши учун (тушрунди) деган одат бор. Онинг учун яна аёл, ва эркаклардан чақириб тўй қилиб келинни олиб келтуродурлар. Камина мазкур тўйга бордим, бойни ҳавлисига қўб хотунлар бирлан эркаклар мажлис ва базм қилиб тургон эконлар. Мажлис ўртосига икки мусулмон хотун раққоса ўйнаб, қўлларидан барча хотун ва эркакларга чой бериб, алардан танга ва коғаз оқча инъом олиб турубдурлар. Камина ҳайрон қолуб, во ажабо, на ҳодиса экан деб тургонимда мани ҳам мазкур мажлисга таклиф қилиб, жой кўрсатдилар. Ҳавли атрофини ярми ва ярми хотуну қиз илан тўлубдурки, ҳама бир мажлисга ҳозир туруб базм қилурлар экан. Ушбу одатни жаноб қози, аълам, мударрис, имом, ва муаллимлар манъ қилмагонларига таажжуб қилдим. Хўқанд: Мусофир.

“Ойна”. Сўзингизга ишонмоқ мушкул. Иккинчи, уламо амри маъруф ва наҳий аз мункар этсалар, халқ аларга нон ва хилъат бермайдурки, сўнгра оч қоладурлар. Лиҳаза алар сукут этарлар. Балки, авомни тўйига келиб, агарчи истихфофи шаръ бўлса ҳам, дарвозахонада ўлтуруб, хуш омаде учун интизорда туруб ҳамда аларни исроф ва расвочилигини таъриф ва таҳсин этарлар (ўз таъбирларинча). Замонаи фосид

бўлган тўғрисўзни айтиб бўлмас. Чунки манфаат фавт бўладур. Бинобарин биз аларни маъзур тутармиз. Уламоға, мафтхўрларға катталарға тил тегузманг, жоним.

*Дўстингиз Мушмирзо
“Ойна”, 1913.№7. – Б.165-166*

МУШМИРЗОҒА ОЧИҚ МАКТУБ

Сизни латифа ва кулгу тариқиндаги мактубларингиз собиқ “Самарқанд” жаридаси ва ҳам “Ойна” мажалласининг аксар қорийлариға маъқул бўлуб эди. Чунончи идорада отингизға келгон ташаккурлик хатлар мунга далилдур. Аввалда ҳам сиздан рози ва миннатдордур. Аммо маалтаассуф “Мушмирзо” ва сиз ила баҳс этгувчи “Пишаксўфи”нинг “сўфи” ва “мирзо” иборатлари бир неча кишиларға гирон тегиб, мирзо ва сўфи лақаблар ёинки аъламлар сиз ила мубоҳисингизға итлоқ қилингани боис қил ва қол бўлган сабабли сиз ва сиза ила баҳс қилатургон жанобдан идора тавқ қиладур. Аълам ва ёинки лақабларингизни тағйир бериб, лутфан яна латифагўйликда давом этсангизлар. Яқин орада Бухоро ва Хўқанд ва ўзга шаҳардаги мухтарам маслакдошларингиздан сиз ва рафиқингиз исмиға ажойиб мактублар эдики, идора ёзмоқда маъзурдур. Вақтики лақабларингизни тағйир бермоқға қабул қилиб идораға ёзсангиз, идора исмингизға келгон мактубларни дарж қиладур. Боқий..... идора.

“Ойна”, 1914.№12. – Б. 280

**«БЕҲБУДИЯ КУТУБХОНАСИ» ФАОЛИЯТИ
ЁРИТИЛГАН МАҚОЛАЛАР**

**ОБЪ ОТКРЫТИИ МУСУЛЬМАНСКОЙ
БИБЛИОТЕКИ И ЧИТАЛЬНИ ВЪ САМАРКАНДЕ
МУТОЛААХОНА**

Самарқанд шаҳринда умумий мутолаахона библиотек читална очмоқ учун 12 нафар мухтарам кишилар ила бирга 27 бобдин иборат бир дастур устаф тузуб жаноб баланд даражалик Самарқанд губернатурига топшируб эдуки алҳамдулиллоҳ қонунномаи жамият мустаҳкам бўлди ва иншааллоҳи таоло рамазони шарифа қадар очилур. Жамиятимиз Руссия фуқароларини ҳар жинсидин аъзо қабул қилиб, ҳар аъзодин йилинда уч сўм мутолаахона учун оқча олиб, бу пулға Русия ва хорижияға матбуъ ҳар нав адабий, диний ва иқтисодий ва сиёсий газит ва журнол хоҳ русий, форсий, арабий ва туркий тилларинда бўлсун олур. Инчунин, туркий, арабий, форсий тиллариндаги ҳар навъ китоб тарих ва адабиёти қадима ва жадида ва китоби тафсири шарифа, китоби фунуни мухталифа ва умумталабаға кераклик китоби арабияи дарсия ва охирги вақтларға Байрут, Миср ва Истанбулға таъб ва таҳрир бўлган қомус алулум ва доиратул маориф, яъни энциклопедия китобларини ва курраи арзия ва самовия китоб ва хариталаридан олиб, мутолаахонаға қўюб, халқ ва талабаға мажжоний орияти дарсия китоблар бериб ўқутмоқчидур. Мутолаахона ҳар кимға истифода учун очиқ бўлур. Жамиятни ўзи тарафидан сайланган раис ва нозир ва мунший ва мухтасиб ва хазиначиси ва ҳукумат тарафидан тайинланган санзурий ва йилинда расмий суратда съезд ва мушовара

мажлис бўлур. Жамият ишини ва мутолаахонани саккиз нафардин иборат асосий мажлис чилон комитет бошқариб турар ва бунлар ойинда бир мартаба мажлис қилиб, йилинда ики мартаба ва лозим бўлганда фавқулодда мажлис ва съезд расмий қилиб умумий аъзоларға ҳисоб берарлар.

Мутолаахона учун оқча ва китоб ва жариди ва асбоблар вақф қилган ва худойи берганлардин қабул қилиниб, жамиятни вақф дафтаридин хужжат берилур. Бирдан 25 сўм берганлар умрий аъзо ва оқча ё хизматлар ила китобхонаға ёрдам берганларни фахрий аъзо сайланадур.

Жамиятни барча қарор ва ҳукми ва мутолаахонани дохийий ва хорижий жами тартиботи аъзолар съездини аксар раис ила муқаррар бўлуб, йиллик ҳодисотлар жаноб губернатуриға маълум қилинур. Ал-он мутолаахона тўғрисида ушбун ила иктифо қилиб, ояндаға оний фойдаий илмия ва санавия тўғрисиға ва катта шаҳарлардаги китобхоналар бобинда муфассал маълумот ёзармиз. Қонунномамиз босилиб чиқгондин сўнгра айнан жаридиға ёзилмоғини мудири жаридидин илтимос қилурмиз, токи туркистонлик қариндошларимизға маълум бўлуб ва шоядки ҳар шаҳардаги миллат ва тараққийпарвар биродарларимиз ҳам китобхона ва мутолаахона очилмоқиға ғайрат қилсалар.

Валлоҳил муваффақ ва-л-муъин Самарқандий муфти Маҳмудхўжа бин Беҳбудхўжа хатиб

*“Туркистон вилоятининг газети”,
1908, 22 июнь. №48.*

**СПИСОКЪ ЛИЦ, СДЕЛАВШИХЪ
ПОЖЕРТВОВАНІЕ ВЪ ПОЛЬЗУ
МУСУЛЬМАНСКОЙ БИБЛІОТЕКИ ВЪ
САМАРКАНДЕ (САМАРҚАНД КИТОБХОНА
ЖАМИЯТИ)**

Самарқанд китобхона ва мутолаахонасининг 10 июлда Амир Темур мағфур турбаси жевориндаги Чаҳор боғда расмий мажлис барпо бўлуб, ушбу ишларни қитъа этди. 1.Мутолаахонаға тааллуқ тейишли дафтар, муҳр ва расмий коғозларни лойиҳаси. 2. Фура ёзилатургон жарида ва журнол ва ҳар навъ китоблар қарори. 3. Китобхонани қаю маҳалда очилишини қарори 4. Аъзолар қабул қилмоқ. 5. Комитет ва ҳайъат идора интиҳоби.

10 июлғача қайд бўлган аъзолар ила берган ҳадялари ушбудур:

1. Муфти Мулло Қавомиддин Мулло Ниёзмұхаммад ўғли сўм тийин²³²

2. Муфти Маҳмудхўжа бин Беҳбудхўжа – 10 сўм

3. Муаллим Мулло Абдулқодир Абдулшакур ўғли – 10 сўм

4. Титуларний советник ватикин

5. Мирзо Ҳожикул Маҳмудуф – 25 сўм

6. Мулло Абдусалом Абдулмўмин ўғли – 10 сўм

7. Муҳаммадаминжон Ниёзуф – 10 сўм

8. Мирзо Абдулрахим Фарҳодиф – 10 сўм

9. Хўқандбой Абдухолиқ ўғли – 10 сўм

10. Мирзо Абдуллоҳ Абдухолиқ ўғли – 10 сўм

11. Мулло Иброҳим Саидкамол ўғли – 5 сўм

12. Мулло Исматуллоҳ Раҳмат ўғли – 5 сўм

13. Мулло Очилди Мансур ўғли – 10 сўм

Ушбу 13 нафар кишилар аъзойи асосийадурларки, усули устафға қўл қўюб кутубхона ижодиға сабаб бўлдилар.

²³² Асл матнда шундай келтирилган

14. Муаллим Ҳожи Муин бин Шукруллоҳ – 3 сўм
 15. Мирзо Тўғонбек Мирфузайл ўғли – 7 сўм
 16. Муҳаммадсолиҳ Муҳаммадшариф ўғли – 3 сўм
 - 15 тийин
 17. Мулло Муҳаммадросиқ Муҳаммадшариф ўғли – 3 сўм
 18. Саидахмадхожа бин Ҳасанхожа – 5 сўм
 19. Мулло Муҳаммадкарим Қўлдош ўғли – 3 сўм
 20. Мулло Муҳаммадюнус Қўлдош ўғли – 3 сўм
 21. Мирзо Ҳайдарбек Абусаид ўғли – 5 сўм
 22. Мирзо Нуруллоҳ оқсоқол Мирзо Калон ўғли – 10 сўм
 23. Қори Эшмуҳаммад Шерали ўғли – 5 сўм
 24. Қози Мулло Мирзо Ниёзмуҳаммад Ҳусайнбой сўфи ўғли – 15 сўм
 25. Мударрис Мулло Саидахмад Васлий Муҳаммадаъзим ўғли – 3 сўм
 26. Муаллим Мирзо Шароф Абдулвоҳид ўғли – 3 сўм
 27. Мулло Сирожиддин Шарофиддин ўғли – 3 сўм
 28. Мутавалли Мулло Абдулҳомид Азимбой ўғли – 10 сўм
 29. Мулло Фахриддин бин Мулло Назриддин – 3 сўм
 30. Мулло Абдулазиз Мулло Абдуллоҳ ўғли – 3 сўм
 31. Истарши оқсоқол Мирзо Муҳаммадъяъқуб Комил Амин ўғли – 7 сўм
 32. Мулло Ориф Мулло Абдулрахим ўғли – 5 сўм
 33. Маҳмуджон бин Мирзо Бухорий – 5 сўм
 34. Мулло Баҳриддин бин Мулло Муҳаммадамин оқсоқол – 10 сўм
 35. Эшонхўжа Абдуқаҳҳорхўжа ўғли – 3 сўм
 36. Имомқори Абдунаби Абдуҳалимбой – 5 сўм
 37. Мулло Нодир Имом Шоҳайдар ўғли – 3 сўм
- Жами: 275 сўм 15 тийин

Ушбу аъзолардан аксарлари мажлисга ҳозир бўлуб ва ҳозир бўлмаганлари бошқа кишилардан тайинлаб юбориб, аъзо қайд бўлдилар.

Ҳозир бўлган аъзолар бир муважжиб қонунномаи жамият ушбу саккиз нафар кишини асосий мажлис аъзосини чилен комитет сайладилар.

Муфти Маҳмудхўжабин Беҳбудхўжа – раиси жамият, русийска общества комитетини агенти;

Мирзо Ҳожикул Муҳаммадуф – раис ноиби;

Таржимон Хўқандбой Абдухолиқ ўғли – саркотиб;

Муаллим Мирзо Ҳайдарбек Абу Саид ўғли – мунший ноиби;

Савдогар Мулло Абдусалом Абдумўмин ўғли – хазиначи;

Муаллим Мулло Абдулқодир Абдушакур ўғли ва ҳожи Саидахмадхўжа Ҳасанхўжа ўғли – идоранинг доимий аъзоси

Мулло Иброҳим Саидкамол ўғли – таҳсилдор ва мухбир сайландилар;

Муфаттиш баайни ҳисобчиликға савдогар Муҳаммадаминжон Ниёзуф, Мулло Абдуллоҳ Абдухолиқ ўғли, Мирзо Абдураҳим, таржимон Фарҳодуф сайландилар. Мазкурларға муовин сифатила мударрис Мулло Саидахмад Васлий Муҳаммадазим ўғли ва мутавали мулло Абдулҳомид Азимбой ўғли ва мулло Баҳриддин мулло Муҳаммадамин оқсоқол ўғли сайландилар.

Ушбу 14 нафар китобхона идораси аъзолари рамазони шарифғача китобхона ва мутолаахонани очмоқға сўз бердилар. Очилгондин сўнгра яна жамиятлари бўлур ва ул вақтғача аъзо бўлмоқға хоҳлайдурган кишилар ушбу 14 нафардан ҳар бириға ружу қилса мумкин дур ва аъзолик бадалини жамият хазиниға бериб санади расмий олур ва ҳар ойинда янги аъзоларни

расм ва ионалари газет ила аълом қилинур. Жамият қонунномасиға мувофиқ асосий мажлис аъзолари ойинда бир мартаба мажлис қиладурлар.

10 июль мажлисиға баъзи кишилар китоб ва Каломишарифҳадяэтдиларки, алоҳидарўйхатиила аълом қилинадур. Келар умумий мажлисға Самарқандни катта ҳожи ва бойларидан фахрий аъзолари сайланадур. Туркистонни ўзга шаҳарларидан ҳам китобхона ва мутолаахонамизға аъзо бўлуб иона қилмоқ мумкун. Ва ҳар нав китоб ва оқча юборилса мамнуният ила қабул қилиниб расмлари жаридаға юборилиб кипитонсалари юборилур.

Ҳадя юборатургонлар учун адрес ушбу Самарқанд китобхонасини хазиначиси Мулло Абдусалом Абдумўмин ўғли.

Жамиятни аъзо дафтари жаноб қози Мулло Мирзо Ниёзмуҳаммад ва жаноб истарши оқсоқол Мирзо Муҳаммад Яъқубни исмлари ила музайян бўлганидек, бошқа қози ва бойларимизни ҳам жамиятни обод ва музайян этмоқлари маъмулдур.

1908 йил 11 июндан китобхона жамиятини садрнишини Маҳмудхўжа бин Беҳбудхўжа. “Туркистон вилоятининг газети”. 1908, 27 июль. №58.

ИЗЪ САМАРКАНДА САМАРҚАНД КИТОБХОНАИ ИСЛОМИЯСИ

Китобхона ва мутолаахонамиз 11 сентябрь, яъни 28 шаъбондан бери расман очилди. Ифтитоҳ куни уч-тўрт азизларга хатми Қуръон қилдурулди, усули жадида мактаб талабасидан бир нисфи ҳозир бўлуб, саловат ўқидилар. Ҳидоятпаноҳ эшон Миён хатиб ва қори Муқимхон хатиб ва баъзи мударрис ва ёш ула-модан ва савдогарлардан ва тараққийпарварлардан юздан зиёда алу-л-эхтиром кишилар расми кушод ва хатми Қуръони мажид ҳозир эдилар. Кутубхона кай-фиятидан ва оний тошишидин мурод не эканлиги тўғрисида фақир мухтасар орифи баён қилганимда, алу-л-эхтиром ҳаззор мажлис хурсандлик илан жамиятни ривожига дуолар этдилар. Китобхонага кириб нофеланмоқ мажжоний ва кундузи 9 соат-дин 5ғача, охшоми 6 соатдин 12 ғача доим очуқ ва ифтитоҳидин бери ҳар бир кеча ва кундуз муддатига 65 дан 110 нафарга қадар киши кириб нофеланиб чиқадурлар.

Ал-он кутубхонамизга 200 нав мухталиф китоб ва рисоалар ва ўндан зиёда жариди ва мажаллалар омода ва муҳайёдур. Оқча кўпайса, диний ва дарсий китоблардин кўброқ олиниб талабага орийат ва мажжоний берилиб ўқутдурмоқга мухтарам аъзоларимизни ниятлари томдур. Ал-он ҳам тафсир ҳадис ва дарсий китоблардан бирар нусха мавжуддур, ояндага яна кўпайтурулур. Олами исломни ҳар тарафидаги китоблардин жалб қилинур. Миср ва Истанбулдан талаб қилунган матбуот хануз келган йўқдур.

10 августдан 30 сентябрғача жамиятимизга дохил бўлган аъзойи киромимизни асмойи шарифалари била берган ионалари ушбудур:

66. Мулло Ҳосили Мурод Каримкул ўғли – 3 сўм;
76. Сергей Моксумович Разсадин – 3 сўм;
68. Мулло Абдунасим Абдулзоҳир ўғли Умарий ўғли – 25 сўм;
69. Соколуф Евгений Павлович – 3 сўм;
70. Абдуғани Ҳожи Носир ўғли – 3 сўм;
71. Мирзо Исматуллоҳ Муҳсин ўғли – 5 сўм;
72. Мулло Абдулғаффор Раҳимбой ўғли – 10 сўм;
73. Мирзо Саримсоқ Мирзо Қаландар Тўра ўғли – 3 сўм;
74. Мулло Абдулкарим соатсоз – 3 сўм;
75. Мулло Тўхта афийкафуруш – 3 сўм;
76. Мулло Файзуллоҳ истаршина валад Мулло Иброҳим – 3 сўм;
77. Мулло Муҳиддин валад Ҳасанбой – 3 сўм;
78. Мулло Лутфуллоҳ валад Раҳматбой – 3 сўм;
79. Ҳожи Самий валад Ҳасанбой – 3 сўм;
80. Неъматуллоҳбой Орифбой ўғли – 7 сўм 50 тийин;
81. Ҳожи Маҳмуд валад Ҳожи Файзий – 3 сўм;
82. Мулло Абдужаббор Ҳожи Аҳмад ўғли – 5 сўм;
83. Миродил Мирсаид ўғли – 3 сўм;
84. Абдунаби Ҳожи Аҳмад ўғли – 3 сўм;
85. Жўрабой Рўзибой ўғли – 5 сўм;
86. Ақрамбой валад Маҳмуд Латиф – 3 сўм;
87. Мирзо Юсуфхўжа Ўрунхўжа ўғли – 3 сўм;
88. Мулло Бадриддин Исмоилуф – 3 сўм;
89. Мирзо Муҳаммад Нуруллоҳ ўғли – 3 сўм;
90. Собиркулбек Абдулрахим ўғли – 3 сўм;
91. Волосной Мулло Ҳомид Ҳусайнбой ўғли – 7 сўм;
92. Волосной Мирзо Абдуллоҳ Хўжа Абдулвоҳид ўғли – 5 сўм;
93. Ҳожи Усмон Мулло Абдуллоҳ ўғли – 5 сўм;
94. Абдурахим Боязидуф – 3 сўм;
95. Ҳожи Мулло Абдулмажид Муҳаммадюнус ўғли – 3 сўм;

96. Доверний Дуришмат Фанкуф – 6 сўм;
97. Муҳаммадсаид Муҳаммадражаб ўғли – 8 сўм;
Нўмра муфтий Қавомиддин Маҳзум – 4 сўм
... Ҳожи Абдулжаббор валад бобо – 1 сўм;
98. Усто Яъқуб Муҳаммадшариф ўғли – 3 сўм;
99. Мирзо Муҳаммадқули Низомиддин ўғли – 3 сўм;
сўм;
100. Мулло Маҳмуд Миролим ўғли – 3 сўм;
101. Мулло Абдулҳамид Мирмуҳаммад ўғли – 3 сўм;
102. Мулло Абдулқодир Ҳаким оқсоқол ўғли – 3 сўм;
103. Орифбой Фатҳхон ўғли – 10 сўм;
104. Мулло Ашур Иноятуллоҳ ўғли – 3 сўм;
105. Мирзо Абдушукур Абдурасул ўғли – 3 сўм;
106. Мулло Баҳриддин Қосимбой ўғли – 3 сўм;
107. Вафо Хожа Ҳикматуллоҳ хожа ўғли – 3 сўм;
108. Бақо Хожа Бобохўжа ўғли – 5 сўм;
109. Абдулрашид Жўрабой ўғли – сўм;
110. Машшоҳқули Комилбой ўғли – 5 сўм;
111. Муҳаммадсодиқ Абдуллаюф – 3 сўм;
112. Қори Абдулқаюм Абдурозиқ ўғли – 3 сўм;
... Қори Ҳамдам валад Комилбой – 1 сўм;
113. Қори Фозил Қобил ўғли – 3 сўм;
114. Муҳаммадсодиқ Ашур ўғли – 3 сўм;
115. Абдунаби Абдумўминбой ўғли – 3 сўм;
116. Абдулқаюм Жалилбой ўғли – 3 сўм;
117. Ҳамдамбой Юнусбой ўғли – 3 сўм;
118. Абдулқаюм Мирзо Рофеъ ўғли – 3 сўм;
119. Холмуҳаммад Жавҳарбой ўғли – 3 сўм;
120. Ҳожи Фулод Ориф ўғли – 3 сўм;
... Баҳромбой коридфуруш – 2 сўм²³³.

Жами 242 сўм 50 тийин.

²³³ Рўйхат тартиби асл матнда шундай келтирилган.

65 нўмрли жарیداга 427 сўм 15 тийин ила жам ва 66 сўм 65 тийин Самарқандга сокин эронли 21 нафар биродарларимиздин 30 сентябрғача ҳады 76 сўмга жамулжам 755 сўм 65 тийин.

Булардан бошқа яна китоб ва ашё ҳады қилган кишилар борки, исм-шарифлари берган китоблари-ла сўнгра жаридая ёзилур. Юқорида баён бўлган ақчалардин 200 сўмдин зиёдаси хануз жамият сандуқиға кирган йўқ ва ояндаға жамланур.

Китобхона жамияти раиси муфтий Маҳмудхўжа бин Бехбудхўжа.

“Туркистон вилоятининг газети”, 1908 йил 6 ноябрь. №83.

**ОТЧЕТЪ МУСУЛЬМАНСКОЙ ЧИТАЛЬНИ
- БИБЛИОТЕКИ ГОР. САМАРКАНДА
САМАРҚАНД КИТОБХОНА ВА
МУТОЛААХОНАИ ИСЛОМИЯСИНИНГ 1908
ЙИЛ ҲИСОБНОМАСИ**

“Мадохиллар”

Санад дафтарлари бўйинча иона ва аъзолик ақчаси 832 сўм 10 тийин, худойи келган китоблар 138 сўм 65 тийин қийматида. Аъзолик ақчасидин аъзолар зиммасиға бақия қолган - 132 сўм 65 тийин, холис мадохил оқча - 699 сўм 45 тийин.

“Масорифлар”

Ҳар нав китоблар нашр қилинди: 144 сўм 2 тийин ҳар нав жариди ва мажалла 54 сўм 59 тийин, китоблар муқоваси 5 сўм 12 тийин, қонуннома ва матбуъ дафтарлари ва муҳр ва расмий коғазлар 67 сўм 85 тийин, китобхона иморатини ижараси 100 сўм, ходимни ижараси 30 сўм 75 тийин, китобхонани ҳар нав асбоб ва ишкоф ва палослари 168 сўм 60 тийин, маориф расм

кушод ва танбур ва таҳсин 33 сўм 31 тийин, жами биринчи сентябрдин сана охиригача бўлган мусориф бо дафтар 604 сўм 24 тийин. Бақия киссадаги нақд ақча 59 сўм 21 тийин.

Ушбу мадохил ва масорифларни тафсили мадохил-махориж дафтарлариға муфассалан ва номбаном ёзилгандур. 30 декабрда барча мухтарам аъзоларни иккинчи мартаба чақирилиб эди, ҳозир бўлганларидин сўнгра идора раиси ва хозини ҳисобийномани мажлисға манзур қилдилар. 30 декабр мажлис жаноб Мирзо Зайнулло Назриддин ўғлини раис сайлаб, ҳисобини ани садоратиға кўруб, қабул қилиб, имзо қилмоқға буюрдилар.

Китобхона очилғониға 4 ой дархастига 7 ой бўлур. Ал-он 125 нафар аъзоси, 225 жилддан зиёда арабий, туркий, форсий ва русий китоблари 15 нав жариди ва мажаллалари бордур. Явми кушоддан букунгача 2000 нафарча киши кириб китоб ва матбуотлардан ўқуб чиқибдур. Иншооллоҳ, аъзойи киромни ва иона қилгувчи зотларни ҳимматлари соясинда ояндаға тараққий этса керак. Янги санаға диний ва адабий ва фанний китоблардан кўброқ олинур. Азбаски, китобхонани моддий анжомлари ҳозирға кифоя қилгудек ва ал-он илмий ва маънавий асбоблар, яъни китоб ва илмий асбобларға лузум кўруладур. 30 декабрда мажлисдаги аъзолардан баъзилари ўшал мажлисға янги йил бадал аъзолигини бериб, баъзилари ионалари миқдорини ёздурдиларки, ўн сўмдан, беш сўмдан ва охири уч сўм эди. Оллоҳ таоло қабул айлағай.

Самарқанд “Китобхонаи исломия” жамияти раиси:

Маҳмудхўжа бин Беҳбудхўжа

“Туркистон вилоятининг газети”, 1909 йил 15 январь. №4

САМАРҚАНДА БЕҲБУДИЙ КУТУБХОНАСИ

Беҳбудийнинг ташаббуси билан 1908 йилда биринчи мартаба мусулмон кутубхонаси ташкил қилинган эди.

Бу кунги инқилоб даврида ҳар бир шаҳардаги кутубхоналар тараққий этгани ҳолда “Беҳбудий” номига очилмиш Самарқанд кутубхонаси ёмон бир ҳолда ётадур.

Кутубхонанинг ичида ва ташқарисида инқилобий бир кўриниш йўқ. Кутубхона 659 дона мусулмонча 923 дона русча китобга молик бўлса ҳам қандай китоблар борлиғи билинмайдир.

Кутубхона мудиридан: “Кутубхонанинг бу аҳволини масъул ишчиларимиз келиб кўрдиларми?” деб сўрагон эдим, “Йўқ, уч ойдан бери биргина масъул ишчимизнинг келиб кўрганини кўрмадим” деди.

Агар маорифпарвар масъул ишчиларимиз маориф уйларига бориб, ишчи-деҳқон маорифининг ғамини емасалар, кўчадаги баққоллар келиб, маорифимизга ёрдам бермайдурлар.

“Кезгучи”

“Туркистон”, 1924 йил 4 август. № 321

ПИСЬМО ИЗЪ САМАРКАНДА

Ушбу мақолани газетингизда дарж этмоқингизи рижо этамиз.

Самарқандни бир неча ҳамиятманд миллат-параст хайрихоҳ зотлари бир ерда жам бўлуб, маслаҳатлашиб ушбу Самарқандни муллоларини фойдаси учун бир адад китобхона очмоқ лозим эди. Токи баъзи бекитоб муллоларимиз, баъзи қашшоқ китоб олмоқға пули бўлмаин қудрати етмаган муллобаччаларимиз беистихола келиб китоб олиб бориб ўқуб нафъланиб юрсунлар деб ўзларидан қанча пул жамлаб, “Янги раста” деган обод жойдан бир адад маҳмул жойни ижараға олиб ва мазкур йилдан неча юз мужаллид китоб олиб китобхонаға кўюб, ушбу китобларни истаб келган муллобаччаларға бемалол бериб, бадъаз ўқуб тамом қилгандан боз келтургонини олмоқи ва яна ушбу китобхонани тозалаб, доимо очиб ўлтурмоқ учун бир адад муллобаччани ҳар ойға 11 сўмға сақлаб китобхонани барпо қилиб эдилар. Бинобарин ушбу хайрихоҳ зотларимизни мундоғ ҳимматлариға раҳмат деб чин кўнгулдан бақо умр ва давлатларини ва доимо ушбу тариқа ҳимматда бўлуб мазкур кутубхонани давомиға кўшиш қилмоқларини ҳазрат вожибул вужуд даргоҳидан таманно этамиз.

Лекин афсуски бизларни Самарқанд мардуми беилм бўлуб ушбу тариқа ишларни фаҳмиға бормайин баъзи авомуннос ва баъзи ағниёларимиз ушбу китобхонани ободлигиға кўшиш қилмайдурлар.

Ва яна муллоларимиз зарби Зайд, қатли Умар-ул олами ҳодисидан бўлак бул дунёни паст ва балан-дидан беҳабардурлар. Ва ушбу тариқа китобхонани ва мактабларни ислоҳини ўзларини ва мардумни

зарари ва зарарлик иш деб фаҳмлайдурлар ва ушбу китобхонадан келиб китоб олиб бориб ўқуб баъзи зотларға (бул китобхона муллоларни нафи учун бино бўлган. Қўлингиздан келганича тараққийсиға ва давомиға кўшиш қилиб ала қадар алҳол холисоллоҳ неча дона хоҳ кўб, хоҳ оз китоб олиб вақф фисабиллоҳ қилиб, китобхонаға элтиб беринг, токи муллолар элтиб ўқусун. Сизға савоб бўладур) деб айтмайдурлар. Агарда муллоларимиз тариқа ваъз қилсалар албатта мардум китобхона муллолар нафи учун экан деб тараққийси учун кўшиш қилурлар. Бильакс муллолар мазкур китобхонанихона, фалонхона деюрлар. Ажабо, ажабо, буни не учун деюрлар. Зероки муллоларимизни истилоҳиға камзул ва калуш кийган киши бобий ва фурма кийим кийса урус ва агарда камзул ва либосини фурма қилиб ва этук кийуб ва попирус чакса наъзубиллоҳ бўлур эмиш. Ажабо, камзул ва ё калуш ва ё фурма либос кийган билан урус ва ё муртад бўлурми ва мусулмончилик салла ва либосғами экан. Муллолар не учун мундоқ деюрлар. Азбаски китобхона раиси бўлган жаноб фазилатулмаоб Маҳмудхўжа афанди ва баъзи аъзоларни либоси фурма бўлуб ва калуш кийган учун деюрлар. Агарда мазкур китобхона ва аъзолари ўн-ўн беш қулоч докадан катта имома қилиб аёлларни чодириға ўхшаш узун ва кенг шерозийлик тўн кийса ушбун демайин сўнгра бўлак таъбир қилур эдилар. Уда жам бўлган пулни китобхонаға сарф қилмайин ўзлариға сарф қилурлар демоқларидур. Ала аййи ҳол бир айбни қўядурлар. Хоҳ рост хоҳ ёлғон бўлсун. Чунончи, алҳолда муллоларни фикрича усули жадидаға (мусулмонлик дини иймони барҳақ дин эмас, бобийлик яхши. Мусулмонлар пайғамбар

бор деюрлар — ёлгон сўз. Пайғамбар йўқ, фалон йўқ фалон йўқ деб) ўқитур экан. Усули жадидаға ўқуғон бола бобий ва кофур бўладур. Болаларингни берманглар деб айтадурлар. Оё бу сўзларни ростлигини ҳеч бирор фаросатлик киши бовар қилурми?

Хайр шул вақт муллоларға ўхшаш муфаттон сафолатпаноҳ бовар қилур, балки тақмия қиладур. Усули жадидаға ўқиладурғон китоблар қавоиди Қуръон фарзи айн бад ал маорифки баннойи мусулмонийни баён қилади. Ушбуларни ўқиган бола кофир бўлурми? Не учун мундоқ ифтироларни муллоларимиз деюрлар (билмам). Магарда бир сўз бор. Уда муллоларни ва баъзи зотларни ... бориб устолларни ва болаларни устулға ўлтуруб ўқушини кўруб валлоҳ бу ўрусни мактаби деюрлар.

Хайр, на истасалар ва на десалар десун. Бизда бундоғ ёлгон сўзларға ишонмаюрмиз албатта. Ҳақ ноҳақ бўлмаюр, агарда усули жадида мувофиқ шарит ва ҳақ бўлса, доимо доимо тараққийда бўлуб турадур. Мундан илгари замонлар ҳам бул воқеалар усули жадида учун Тотористон Истанбул ва Мисрға бўлуб эди. Ва қилғон оғу ва ифтиролари бир-да асар қилмайин бос усули жадида жорий бўлуб эди. Ва бур ерда ҳам эмди навбат келди лекинда иқтидорли тужжор ва мўтабаронларимиздан илтимос шулки бу тариқа ифтироларни эътибор қилмайин муҳимман имкон мактабларни ислоҳи хусусан китобхонани тараққийсиға кўшиш қилсунлар токи ҳар не бўлса ҳам муллоларимизни илмиға ва таҳсиллариға кўб наф бўладир. Чунончи муллони бир китоб олмоқ ва тўрт беш сўм пул даркор бўлур. Агарда мазкур китобхонани вақф китобидан олиб бориб ўқиса ҳамда пулни таҳсилга сарф қилиб ва китоб вақф қилганни дуо қилсалар ажаб

йўқки Худовандо икром ижобат қилур ва савоби азим топсалар керак.

Бинобарин токидан боз деюрман. Албатта алар қадрул ҳол китобхонаға китоб олиб вақф қилиб берсалар кўп яхши бўладур ва баъзи зотларға албатта лозимдур.

(Юсуфзода)

“Туркистон вилоятининг газети”, 1910. №16

«ПАДАРКУШ» ДРАМАСИГА ОИД
МАТЕРИАЛЛАР

САМАРҚАНДДА ТИЁТР

Самарқанднинг ўзбек ва татар ёш ва тараққийпарварлари бир бўлуб, ўзбекча “Падаркуш” ва татарча “Олдадук ҳам олдандук” асарларини Самарқанд қироатхонаи исломияси нафъиға 1914 йил 15 январь оқшомида Самарқандда сахнада қўймоқчи бўлдилар ва ҳам ушбу ғайратлик ўзбек ва татарлар бирлашиб, Хўқанд ва Бухоро ва ўзга Туркистон шаҳарларинда миллий тиётрлар кўрсатмоқчидурларки, ният ва ғайратлари шоёни шукронадур. Идораға келган мактубларға қараганда, Хўқанд ва Тошқанда ҳам “Падаркуш” фожиасини сахнада қўймоқ учун машқ қилмоқда эмишлар. Агарда ғайратлик ёшлар миллий тиётрға ривож берсалар, яна бошқа асарларда тартиб ва нашр қилинур.

“Ойна”, 1914. №10.

САМАРҚАНДА ТИЁТР

15 январь чаҳоршанба

15 ушбу январь ойинда Самарқанда “Падаркуш” фожиаси ила “Олдадук ҳам олдандук” камидияси Самарқанд қироатхонаи исломияси фойдасиға самарқандий ўзбек ва татар ёшларининг ғайрати сахнада ибрат учун қўюлмоғи муқаррар бўлди. Рижисўри жаноб Қори Муҳаммадраҳим Тожиддинийдур. Баланд даражалик Самарқанд волийсидан муҳарриримиз рухсат ҳам олди. Энди мухтарам ҳамшаҳарийларни қироатхона фойдаси учун белат олмоқлари ружудур.

Белатлар сотилур: Самарқанд қироатхонасинда, ва “Ойина” идорасинда, *Сибириски* бонкда жаноб Мирзо Абдурахим афандия Масқўв эски бонкида жаноб Қори Муҳаммадраҳим афандия ва муаллим Исматуллоҳ афандия ва жаноб Мулло Абдулқосим табиб дўкониди ва жаноб Мулло Мардонқули Шоҳмуҳаммад ўғлиға, мударриса хонимда, жаноб Мирзо Шароф Камолуф афандия, Русия қитъасинда магазин Абдушукуруфға ва тиётр оқшоми тиётрда сотилур ҳамда тун бозориди хожи Абдулқодирға ва жаноб Бурнашуди.

“Ойина”, 1914.№12.

ТУРКИСТОНДА БИРИНЧИ МИЛЛИЙ ТИЁТР

15 январьда “Падаркуш” фожиаси ила “Алдадук ҳам олдандук” воқеаси сахнада қўйилди. “Падаркуш” фожиаси ниҳоятда яхши амалға қўюлгани ҳозир бўлганларнинг ҳар синфини розилигидан маълум эди. Халқ ниҳоят қўб келиб, белат етмагани ва жойни йўқлиги учун уч-тўрт юз киши қайтиб кетди. Ибратхонани борлик ўрни 325 нафарға кифоя қиларди. Яна 50 қадар ўрун ҳозирланган бўлса ҳам, кифоя этмади. Белатлар бир-икки кун аввал ёшларни ғайрати илан со-

тилиб тамом бўлуб эди. Баъзи кишилар белатларини икки баҳоға фойдаси илан бошқаға сотдилар. Соғат еттидан минглаб халқ ибратхонаға ҳужум қилган, аммо белат йўқ. Уч сўм бериб, тикка турмоқға ҳам рози, яна ер йўқ. Ушбу жиҳатдан ибратхона мубошири муҳтарам ҳамшаҳарлардан узр хоҳлайдур. Азиз ҳамшаҳарийларни илтифотиға маъзуран яқин муддатға “Падаркуш”ни Эски шаҳарда сахнада қўюлуб белат баҳоси ҳам арзон қилиниб мактаблар фойдасиға берилур. Энди ибратчиларни аҳволдан бир оз ёзмок керак. Фожиадаги энг катта рўл, яъни бой шахсиятини жаноб Абдуссалом Абдурахим ўғли мукамал суратда тақлид этди. Баайни бойни ўзи эрди. Хайруллони жаноб Аббосий тақлид этди. Домуллони жаноб Мардонқул Шоҳимардон ўғли ниҳоят виқор ила тақлид этди. Ва аммо бир озгина суст эрдик, ҳақиқатда бу ҳам домуллолик хосиятидир. Бойбачани Яздонқул Шоҳмуҳаммад ўғли яхши тақлид этди. Зиёлини жаноб Мирзо Нўмон мулло Фозил муфти ўғли тақлид этиб, маҳорат ила сўйларди. Фақат ҳаракати.....^{*234} оз эрди. Бойни хамбоза ва уйқуси ҳамда ҳаракатидан ихтиёрсиз ва фосиласиз куларди. Домулло ва зиёлини насихати ва нутқи халойиқни қўнглиға таъсир этарди. Ҳатто ваъз ва пандға йиғлаганлар бор эди. Хулоса, биринчи парда мофавқа маъмул яхши чикди. Парда инар. Муҳтарам аҳоли шиддатлик олқиш ила чапак урар, олқар; хулоса бу парданинг натижаси кулгу ва ибрат, ҳатто маънавий йиғламоқ. Иккинчи пардаға бойбача ва бўз болалар майхонада ҳаракати сафиҳонани у қадар тақлид этарларки, ҳар ким майхонадан нафрат этар ва аларни аҳволи разилонасиға ҳам кулар, ҳам тавба этар. Қабиха келтурмоқға оқча йўқ. Имонсиз майхоначи 15 сўм истар. Оқча анқо ҳукмида. Охири бойбача ила бир қотил бой сандуқини урмоқ учун жўнайдурлар. Бу пардани муқаллидлари Яздонқул

²³⁴ матнда шундай берилган.

ва жаноб Раҳимқул Муҳаммадсолих ўғли, Мирҳошим Мирраҳим ўғли, Муҳиддин Жўрабой ўғлидурларки, ҳар бири мукаммалан ўз вазифасини жорий қиларди. Рус, яҳудий ва мусулмонлар таҳсин этарди. Ҳатто, 20 йилдан бери теётр маъмуриятиндаги одамлар таъриф қилурди. Фақат ўқийдургон абётлари номуносиб эди. Ушбу бадбахтлик манзарани парда ўртар. Аҳолидаги олқиш ибратхонани гумбурлатур. Учинчи парда очилур. Бой уйкуда фарзанди нохалаф эшикларни очар. Оҳисталик ила муаллим шақоватиға таълим этар, йўл қўрсатур. Ул ҳам кирар, сандуқни синдурмоқда ва бой уйғонур. Қотилға қараб калтак ила югурар. Шақий бойбача ва тарбиясиз фарзанд бойни орқасидан бориб, калтакни ушлар, токи рафиқи шақийсини урмасун. Билъакс, қотил пичоқ ила бой қорниға урар. Бечора бой тарбиясиз фарзанди сабаби ила ерға йиқилур, наъра урар, жон узар, хириллар. Оҳ, бадбахт фарзанди нохалаф ота бошиға етди. Ҳамсоялари кирар, қотиллар тўпсонча отиб, ғойиб бўлур. Бойбучани тақлид этган Абдуллоҳ Бадриддин ўғли ўлук устиға ўзини отар. Саҳнада фарёду фиғон. Бойни қашшоқ ва бенаво биродари кирар, ақлидан шошар. Аёл фарёду фиғонда. Яна домулло ҳозир бўлур, аёлға тасалли берар, бой воқеасиға афсус этар. Аммо чи фойда? Бой ва рўзгори қурбони жаҳолат ва беилмлиқ бўлуб эдилар.

Занони бардор, эй, марди хушёр,

Ки дар вақти валодат мор зоянд.

Аз он беҳтар ки, наздик хирадманд,

Ки фарзандон ноҳамвор зоянд.

Бу фажеъ ва аламлик манзарани парда ёпар. Халқда ҳаддан зиёда таъсир, баъзи кишилар фожиадан кўз юмарлар. Бу парданинг тақлидлариға нуқс топа билмадик. Бойни биродарини тақлид этган жаноб Муҳаммадаминжон Ниёзий маҳоратини алоҳида ёзмақға мажбур бўлдук.

4-манзара очилур. Майхораларнинг иккиси саргарм сафолат ўлтурар. Бир замон қотиллар келур. Боиси кулфати дину дунё бўлган бир халта оқча исмлик юзи қарони пири маъсиятлари бўлган Давлат зўр олдиға отар. У-да суюнар. Олам ёнди, онг кабоби пишсун! Чилимлар, папируслар келур, қўша-қўша пивалар. Майхоначи – Артун – арманининг учгани, сакрагани шоёни томошадур. Сановсиз тангаларга эга бўлган майхоначи ва шогирди шавку шаторатдадур. Энди қабиҳа кирар. Ана бўз болаларни куни туғулди. Ва ҳар нимарсани эсдан чиқаздилар. Мевалар, энг қимматлик шароблар келур, майхоначи-да бўз болаларға у қадар меҳрибон бўлдики, гўё ҳамаси шерикдур. Қарсак, ашула, базм, рақс: қабиҳа ўйнар. Ҳануз базмлари охирига етмаган эди. Хуштак садолари келар, беимон пўлислар етушди, бўз болалар асиру банди бўлдилар. Приступф аларни ахтарди. Пичоқ ва тўппонча танга халтаси ила топилди. Яна зиёли ҳам қайдандир келди. Афсус ва ибратлик сўзлар сўйлайдур. Бойбача доимо йиғлайдур. Аммо на фойда?

Отадан, онадан, Ватандан айрилдилар. Умри Сибир кетар. Мунга яна марҳум ота сабабдур. Гунаҳқор ва қотиллар боғланур. Ҳайда, марш турмаға. Ана падаркуш фожиасини ҳосили шундан иборат. Бир эмас 4-5 оила ва рўзгорни вайрон бўлушини тасвир этар. Танаффус вақтларинда машҳур самарқандий Ҳожи Абдулазиз афанди ижро хо ниш қиларди. Мажлисдағиларға фожиа яхши таъсир бериб эди. Ҳатто, ибратхонадан чиқмай туруб, “Яна қачон қилурмиз?”, деб сўрайдурганлар кўп эди. “Падаркуш” рисоласини тили бир оз адабий ва ўзи қисқароқ эканлиги маълум бўлди. Приступф тақлидини татарлардан Аҳмаджон жаноблари қилиб, муваффақият ила ўткарди.

5-парда очилур. Бир татар магазинининг манзараси.

(Бақияси бўлур) “Ойна”, 1914, №14

САМАРҚАНДА ТИЁТР

Мобад 14 рақамдан

Парда очилур. Бир татар магазинини манзараси. Саводсиз нодон бир бой йиллик ҳисобини тарбиясиз ўғлидан талаб қилур. Ҳосили зарардан бошқа нимарса йўқ. Бой куюб ёнар. Бул аснода чўпони келур. Қўй ва подаларни фалокатға учраганини сўйлар. Бой кайф-сизлануб они ҳайдаб чиқарар. Татар фирибгарларидан бири закунчи бўлуб келиб матоҳларни алдаб олиб кетар. Чўпондан пристуфға арз қилар. Пристуф чўпонни истинтоқ этар. Закунчи чўпонға ўргатурки, сандан ҳар нарса сўралса қўйдек “маъра”. Аммо муни ўргатганим учун манга оқча берарсан. Чўпон пристуфни сўровидан “маъраб” алдаб қутулур. Закунчи чўпондан хизмат ҳақи сўрайдур. Чўпон закунчиға ҳам маъраб олдаб қутулур. Закунчи “олдадукда олдандук” деб чекилур. Парда инар. Халойиқ олқишлайдур. Муни ўйнаган татарлар жаноб қори Муҳаммад Раҳим ва Абдулҳамид ва Искандар ва Аҳмаджон ва афандилардурки дуруст тақлид этарлар. Аммо Искандар ила Абдулҳамид афандиларни ниҳоят тез сўйлаганларидан ва асарни ичинда русчани қўбликидан халойиқ тушунолмай чикиб кетмоқда эди. Бошқа бир кишини ўлтурунглр деб қичқиргони ила аҳоли ўлтурдилар.

Зотан татар биродарлар сахнада ниҳоят тез сўйлайдурки, муни Туркистонда ва дохийий Русияда бир неча дафъа кўрулди ҳамда асарларда туркий ўринда русча иборатлар хейли қўшилгандур. Кафкоз туркларининг тили Туркистон сахналаринда татарлар тилидан кўра яхши англашилур ҳам кафкоз мушаххислари турк ва руслардек дона-дона сўйлайдурлар. “Падаркуш”нинг самарқандий мушаххисларини яхши сўйлаганларини рус ҳамшаҳарийлар ҳам эътироф қилурлар.

“Ойина”, 1914, №15

МУНДАРИЖА

Издошлик масъулияти.....	3
XX асрнинг икки буюк интеллектуали: Маҳмудхўжа Беҳбудий ва Гаспринский	7
“Беҳбудия кутубхонаси”	29
“Нашриёти Беҳбудия”	34
“Ойна” – биринчи миллий журнал	36
Маҳмудхўжа Беҳбудийнинг ташқи даврий матбуотдаги публицистик фаолиятига бир назар	45
XX аср бошлари ўзбек вақтли матбуотининг ташқи даврий нашрлар билан алоқалари	59
“Ойна” журналида адабий муҳит	68
“Ойна” адабий материалларининг матний тадқиқи	94
XX аср бошлари вақтли матбуотидаги таржимачилик фаолиятига бир назар	102
Иловалар.....	109

Бадиий-публицистик нашр

**Зайнабидин АБДИРАШИДОВ
Нодира ЭГАМҚУЛОВА**

**МАҲМУДХҶЖА БЕҲБУДИЙ ВА УНИНГ
«ОЙИНА» ЖУРНАЛИ**

Муҳаррир:
Дилноза Рустамова

Техник муҳаррир:
Акбаршоҳ Иноятов

Бадиий муҳаррир:
Василий Бурцев

“Muharrir nashriyoti”

Лицензия: АІ № 309. 2017 йил 22 июн.

Теришга 2019 йил 22 апрелда берилди.
Босишга 2019 йил 27 сентябрда рухсат этилди.
Бичими: 84x108 1/32 «PT Serif» гарнитурасида
офсет босма усулида офсет қоғозида босилди.
5,13 шарт. б.т. 8,35 ҳисоб нашр. таб.
Адади 300 нусха. 115-сон буюртма.

“Муҳаррир нашриёти” матбаа бўлимида чоп этилди.
100185, Тошкент шаҳри, Чилонзор тумани, 20^А-мавзеи,
Сўгалли ота кўчаси, 5-уй. E-mail: muharrir@list.ru